

НОВІ І ПЕРЕМІННІ ЗВІЗДИ.

НАПИСАВ

ПРОФ. ДР. І. ПУЛЮЙ.

ТРЕТЄ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЄ.

НАКЛАДОМ АВТОРА.

З ДРУКАРНІ АДОЛЬФА ГОЛЬЦГАУЗЕНА У ВІДНІ. *

1905.

ПРИСВЯЧЕНО

П. А. КУЛІШЕВІ.

1907

Вельми шановний Добродію!

Чим хата багата, тим і рада. То ж прийміть, Добродію, на спомин моє оповідання про зьвізди, те саме, котрого Ви слухали зорявої ночі на Україні, в Мотронівському саду, коли ми, знуджені журбою над сумною долею України, літали думкою сьвітами, шукаючи для душі відради, а знайшовши її в законі непропащої сили, мужались на нове діло.

Коли доведеться сьому невеличкому оповіданню побачити сьвіт під українським небом, то може буде воно маленькою відрадою і для тих земляків, що не шукають опіки в чужих а знають, що сила і спасення лежать у нас самих: у праці над освітою і добробитом народа.

Щиро прихильний

І. Пулюй.

Відень, 2. лютого 1881.

До третього видання.

Підчас мого довшого побуту в Кулішовому хуторі на Україні, 1880-го року, провадилися що дня розмови про українську літературну працю і про всесвітню науку, що одна тільки може видвигнути і наш нарід з його великого духового, соціального і економічного занепаду. Коли ж ми оддыхали вечорами у саду, де тепер починають тлінні останки покійного друга, то саме зоряве небо України манило мене, вести річ і про славні прояви козмогонії. Обоє Куліші любувались дуже тими астрономічними оповіданнями, тому й була присвячена Кулішеві моя книжочка про: „Нові і перемінні зьвізди“, видрукована 1881-го року а перед кількома роками в друге видана Видавничою Спілкою у Львові. Теперішнє видання книжочки є для лекшого зрозуміння розширене, а крім того подано ще кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок.

А все, 8-го серпня 1904.

Проф. Пулюй.

Нові зьвізди.

Коли чоловік помалу добеться до свободи духа, то він вже недовольняється одною темною здогадкою, що таке ті потужні сили, що працюють і творять у віковичних лябораторіях природи. З розвитком чоловіка доходить і розум до свого права, і в чоловіка прокидається живе бажання, заглянути глибше у всесвітні прояви. Він бажає дослідити, де лежить остання їх причина і звязь. Дослідом хоче він у ріжноті прояв знайти єдноту, відкрити закони, що мов пасма вяжуть всі прояви до купи, їх еднають, або, сказавши поетично, чоловік шукає „нерухомого полюса улїтаючих прояв“.

Те бажання останнього знання видно так добре у високоумних розумованнях Картезія, як у сьмілих теоріях Дарвіна, від котрих ще не давно всі уми так дуже ворушились. Від того самого бажання, знаходити останню причину всіх прояв природи, виходять і ті гіпотези, що мають нам пояснити славну прояву нових і перемінних зьвізд. Про ті зьвізди буде наша річ.

Між усіма перемінами, яких є безліч у безкрайому сьвітї, будуть може найбільші такі, що від них нові соньця запалюються, та ще такі, від яких інші сьвітила, що віками на небі зьвіздами зорїли, помалу щезають. У безмірній подалї здаються нам ті величезні соньця тільки як мерехтїючі зьвізди. Ми бачимо їх навіть крізь найлучші телескопи тільки як блискучі краплинки, хоч вони багацько мільон раз більші, як земля наша. Спомини про такі сьвітові прояви сягають у памятниках Китайців на кілька тисяч років назад, а після заходніх лїтописїй яви-

лась така нова зьвізда 125-го року перед Христом. Як розказують, то ся поява зьвізди і спонукала Гінпарха, зробити перепис зьвізд.

Нові зьвізди появляються далеко не так часто, як комети, бо від часу Алфонзиньських таблиць до віку Вільяма Гершеля, отже від 1250 до 1800 р., зазнали люде тільки 9 нових зьвізд, коли за той час появилось 63 комет видних для самого ока. Тай після переписі Ма-туанліна в Китаї появилось тільки до 20 нових зьвізд, за цілий час, почавши від півтори сотні років перед християньським численнєм, отже за довгий час двох тисяч років.

Між новими зьвіздами давнійших віків згадаємо тільки про ті, що засяли 945 і 1264 року між Цефевсом і Кассіопеєю, та ще про одну зьвізду, що 1012 року явилась у зьвіздній громаді Барана. Як розказує один монах із сьв. Галена, була тая зьвізда незвичайно велика і така ясна, що аж очі томила. Можна було бачити її через три місяці, але за той час вона дуже змінилась.

Важнійша для нас, тому, що лучше нам знана, є велика зьвізда, що 1572 року нараз з'явилась. Сяєво тої зьвізди було таке велике, що народ збігався і дуже дивувався. Було се 11.падолиста, як славний астроном Тихо Браге, йдучи з хемічної лябораторії через подвірє до астрономічної обсерваторії, спостеріг надзвичайно ясну зьвізду. Те, що той самовидець про зьвізду розказує, цікаве ще й тому, бо показує, як велике враження може зробити на чоловіка поява нової зьвізди.

„Бувши на дворі“, — пише Тихо Браге, — „як звичайно кинув я оком на добре знане мені небо і побачив, дивом здивувавшись, близько зеніта, в громаді Кассіопеї сяючу зьвізду невиданої величини. За первого зворушення не хотів я своїм очам вірити. Та щоб бути певним, що се не омана, і мати ще й других сьвідків, покликав я своїх робітників з лябораторії, і питався всіх переїзжаючих людей, чи й вони, так як я, бачать зьвізду, що нараз загорілась. Потім довідався я, що в Німеччині ві-

зники та інший простий нарід звертали увагу астрономів на велику прояву небесну, через що відновились звичайні бенкування над ученими людьми, як се було давнійше за те, що вони наперед не сповістили про з'явившихся комет."

"Нову зьвізду бачив я без хвоста і без всякої імлі, зовсім такою, як другі зьвізди, тільки що вона яснійше сяла, як зьвізда першої величини. Зарево її було яснійше від Сирія, Кобзи і Юпітера. Що до ясности, то можна було рівняти її тільки до Венери, коли вона стоїть найблизше до землі. Люде з добрими очима бачили нову зьвізду задня, навіть у саме полудне. В ночі можна було бачити її навіть на похмарному небі, коли мрака всі другі зьвізди застелила, а кілька разів навіть крізь густіші хмари. Міряючи як найдокладнійше через цілий рік подаль нової зьвізди від других сусідніх зьвізд Кассіопеї, я зовсім впевнився, що вона не рушилась з місця."

Зьвізда Тихо Брагея померкла значно в один рік після своєї першої появи, а потім зникла зовсім в лютому 1574 року, шіснадцять місяців після того, як засьвітила, так що й досі ніхто сльїду по ній не знайшов. Тая зьвізда сяла найперше ясим білим сьвітлом, два місяці потім стала вона жовтою, а через два місяці пізнійше червоною. В маю 1573 року вона знов побіліла, а не довго перед тим, як мала зникнути, сіріла ще мутним сьвітлом. Зьвізда змїняла краску свого сьвітла зовсім так, як мусить змїняти біло-жевріюче тіло, коли стане помалу холонуту. Хоч нові зьвізди, як вже сказано, рідко коли на небі з'являються, але незабаром таки після того з'явилися ще дві нові зьвізди, одна 1600 у Лебедя а друга 1604 в Офію хуса.

У такий для астрономії славний час мусїла поява нових зьвізд до того причинитись, щоб порушити деякі питання. Так стало тепер всім чим раз яснійше, як дуже важна вірна перепись зьвізд для того, щоб певно доказати, чи нова зьвізда появилась. Окрім того поставив Тихо Браге смїло теорію, як нові зьвізди творяться

Він був такої думки, що всесвітня імла, погустівши, починає світити, і що вона, до купи збившись, може утворити нову зьвізду. Тая імла, що перед віками розкинулася по всьому світу, вже згустіла трохи — така була його думка — у „молочній дорозі“, і світає вже лагідним срібляним світлом. Тому то, по думці Тихо Брагея, стоїть і нова зьвізда край самої молочної дороги. Ще навіть видно те порожнє місце, з якого всесвітня матерія у зьвізду збилась.

Мавши тепер телескопи, ми не можемо більше сумніватись, що молочна дорога не імла, а незлічена громада величезних сонць. Тихо Браге помилявся що до молочної дороги. А все ж таки мусимо признати, що була се щаслива думка, що зьвізди можуть з імли творитись. Ся думка Тихо Брагея послужила за основу космогонії таким мислителям, як Кант і Ляплас, а новішого часу, відколи покладено певні основи для механічної теорії тепла, стала ся гіпотеза творення зьвізд дуже правдоподібною, а навіть мало що не певною. Годиться ще примітити, що треба на те довгого часу, щоб імла аж до розсвіту згустіла. Тому то й не може теорія Тихо Брагея пояснити, як зьвізда може нараз, в мить ока, загорітись.

Крім того мірковано тоді ще про періодичне появлення зьвізд, се б то про те, як зьвізди що кілька сотень років знов являються а потім щезають. По думці Гоодрікого буде зьвізда, яка явилась 945 і 1264 р. та сама, що зьвізда Тихо Брагея з 1572 року. Після його думки являється тая зьвізда майже що 313, або як інші думають, що 156 років. Як би се так було, а перві появлення були певні, то мусіла б зьвізда Тихо Брагея незадовго, коло 1885-го року, знов з'явитись.*) Кардан, Хлядні і Клінкерфус вважають знов зьвізду Тихо Брагея за тую саму, що біблійна зьвізда мудреців, але ж се тільки чистий здогад.

*) Сей здогад не совинься.

У китайських записках Матуанліна згадано ще про одну зьвізду, що появилась в лютому 1578 року. Зьвіздної громади не названо, але сьвітло нової зьвізди мусіло бути надзвичайно ясне, бо як розказано, була зьвізда така „за вбільшки як соньце“. Дивно тільки, що в Європі ніхто не бачив тої зьвізди, бодай не згадується про неї ніде в літописях.

Перемінні зьвізди.

Окрім нових зьвізд є ще перемінні зьвізди, котрих сяєво і краска сьвітла через довший або коротший час змінюють ся. За тими зьвіздами стали астрономи слїдити аж за новішого часу, коли 1596 року остфризейський сьвященник Давид Фабріцій, батько того Фабріція, що первий замітив плями на соньці, відкрив перемінну зьвізду Міра Цеті. Досї відкрито до 150 таких зьвізд, а для більшої частї з них означено ще, як довго і як дуже сяєво їх переміняється. Між усіма ж найбільше переміняється зьвізда Міра Цеті, бо сяєво її маліє від зьвізди другої величини, аж поки не згасне. Вона являється що 331 день і 15³ годин і сьвітить ясно до 14 днів. Після того меньшає сяєво її через три місяці, пять місяців не видно її для самого ока, а потім більшає сьвітло її, аж зьвізда стане така ясна, як була перше.

Зміж багатько перемінних зьвізд згадаємо ще перву зьвізду, що стоїть в Медузиній голові Перзея. Зветься вона Алголь, а відкрив її 1783 року Гоодрик, і майже того самого часу мужик-астроном Палїч, коло Дрездена, той самий, що 1759 р. бачив комету Галлея, мало що не цілий місяць скорше, як всі астрономи в Європі, а про котрого молодий Гершель по заслужї сказав, що се був „мужик по свому стану але астроном по природі“. Сяєво тої зьвізди переміняється тільки через 2 дні і 13⁵ годин, сьвітло ж її, як майже у всіх перемінних зьвізд, червоне.

Окрім нових зьвізд, що нараз запалюють ся а потім знов гаснуть, є ще такі, що потім не щезають, як згадана

зв'ізда, що 1600 р. явилась у зв'іздній громаді Лебедя, а до того ще й такі перемінні зв'ізди, в яких і досі не досліджено жадної періодичної зміни світла.

Щоб пояснити причину такої дивної переміни світла зв'ізд, роблено різні домисли. Одні астрономи кажуть, що ті всесвітні тіла зовсім темні, або бодай покриті великими темними шарами. Ворочаючись кругом своєї осі, змінюють вони таким способом від часу до часу своє світло. Другі кажуть, що кругом тих соньць кружляють великі темні планети, і, скільки раз ті планети стануть між нами і своїм соньцем, стільки раз меркне його світло. Менше дотепности в поясненню тих астрономів, після яких ті соньця мають вид плесканки. Світло їх було б тоді найслабше, коли вони обернуться до нас тонким боком. Знов по думці інших знавців можна пояснити ці прояви тим, що величезні газові маси, найчастійше газу водороду, із середини тих тіл вибухають а спалахкотівши потім помалу гаснуть.

Ті здогади не можуть однакож пояснити всіх прояв, що являються з новими і перемінними зв'іздами, а які, здається, стоять між собою у звязі. Не можуть вони об'яснити і дослідів спектральної аналізи, про які буде річ далше.

Відколи положено тверду основу для механічної теорії тепла, з того часу знайшли своє пояснення у ворушанню матерії чимало таких прояв, про котрих здавалось, що вони на віки закриті перед розумом людським. Тепер ми вже не сумнимось, що всі прояви природи, від найбільших переворотів вселенної до самого ніжного чуття дивуючогося дослідувателя природи, навіть його думки, дадуться пояснити рухом малесеньких часточок матерії, її молекулів і атомів. „В кожному життю природи“, каже Гумбольдт у своєму Козмосі, „в життю організмів і зв'ізд звязані з рухом і єство їх і удержання і новонастанне.“

Закон непропащої матерії і непропащого руху.

Перше, нїм станемо об'ясняти небесні прояви, про яких тільки що була мова, мусимо для лекшого зрозуміння сказати дещо з механічної теорії тепла.

Тепер вже відомо нам, що тепло кожного тіла не являє тонесенька матерія, як колись думали люде. Як вже Бако з Веруляма догадувався, є тепло не що инше, як ворушання дуже маленьких часточок самого тіла, його молекулів і ще менших атомів, таких малесеньких, що і під мікроскопом годі їх добачити. Коли дотикаємось до якого тіла, то невидне ворушання його часточок переходить на наші нерви, і за помочю тих нервів ми відчуваємо його тепло, подібно, як відчуваємо слуховими нервами голос, коли ритмічне дροжанне воздуха переноситься на слухову плінку нашого уха, і подібно, як бачимо сьвітло, коли незрівнано скорійше дрожанне безконечно тоненької всесьвітної матерії етера, доходить до нервової сітки, до ретини нашого ока. Те, що ми відчуваємо чуттєм, слухом або очима, все те є вкінці не що иншого, як рух матерії, який, переходючи через наші змисли, достається нашим нервам, і будить в них відповідне ворушання, як пальці кобзаря будять різнородне дрожанне на струнах кобзи, відповідне до довшини, тугості і напруження кожної струни. Коли те ворушання нервів наших дійде до нашої стями, тоді ми й тямимо. Ми знаємо, що відчуваємо тепло, або голос, або бачимо сьвітло. Та яке б не було те дрожанне і ворушання часточок матерії, і який не був би вплив їх на другі тіла, про кожний такий рух мають вагу два закони: закон непропащої матерії і закон непропащого руху. Як дуже важні ті закони для всіх наук природніх, те зрозуміли люде аж за нашого часу, коли німецький лікар Роберт Юлій Маєр і англійський інженер Жул, перший незвичайною, майже пророчною, силою розуму і рахунком, а дру-

гий докладними досьвідами, доказали, що механічна праця може перемінатись у тепло, і на відвороті, тепло в працю, і таким способом положили певну основу для механічної теорії тепла. Ту годиться однакж згадати, що вже 1664 року славний філософ Картезій, в книжці: „Основини філософії“, зовсім ясно висказав думку, що матерія і рух її тільки змінюються а не пропадають.*^{*)} Не пропало ж і правдиве слово того духа-велетня, хоч треба було ждати більше двох сотень років, поки народяться потомки, що зрозуміють велику всесвітню тайну, яка

*) René Descartes, Prinzipien der Philosophie, übersetzt von Kirchmann, Berlin 1870. Розказавши про те, що є рух, пише Картезій: Причина руху є найперше загальна і первобитна, себ то така, що є всюди причиною всякого руху в світі; потім причина часткова, що переносить рух на частки або гурти матерії, якого вони досі не мали. Загальною причиною руху не може, розуміється, бути ніхто инший, як сам Бог, що з початку світа сотворив матерію, а разом рух і спокій. Він удержує в цілому світі стільки руху і спокою, скільки свого часу сотворив. Бо, хоч той рух є тільки стан матерії, що є в руху, то все ж буде того руху певна скількість, яка в цілому світі може бути все та сама, хоч вона у поєдинчих місцях змінється, а то ось яким способом: Коли скорість руху в одній частки матерії у двое більша як в другій, сама ж друга частка проти першої у двое більша, то менша частка має стільки руху, скільки його є у більшій. Дотого ж коли скорість руху одної частки матерії меншає, то мусить скорість руху другої, рівно великої, частки більшати. По сьому то й пізнаємо звершенність Бога, що він не тільки сам у собі неперемінний, але і творить діла способом як найбільше стаєм і неперемінним, так, що окрім перемін, — яких вказує нам ясний досвід і Боже одкритте, і які після нашого розуміння, або віри, являються у світі без переміни самого Творця, — ми не сьміємо допускати у творивах Його жадних инших перемін, щоб після того не думати нам про несталість Його самого. Длятого думаємо зовсім розумно, що Бог, сотворивши матерію і уділивши частинам її всякого руху, не тільки удержує всю тую матерію в такій мірі і такою, якою сотворив її, але також безустанно удержує між нею і тую саму скількість руху.

Ті слова Картезія показують нам ще, як релігійний був дух його. Пізнавши всесвітню правду дбає він і про те, щоб поєднати науку з релігією. Крім того видно з наведених слів філософа, що не тільки дорога досьвіду, але й також дорога розумовання доводить духа людського до правди.

відкривається найперше тільки самим вибраним сьвященникам науки. Оба ті закони се те могуче пасмо, що обняло всі прояви неба і землі. Тим двом законам кориться безконечне море різнородного життя на нашій землі. Жадна сила не знищить хоч би одного атома, і жадна потуга не знищить хоч би найменшого руху так, щоб і сліду не осталось після него. Могла б зробити се хибатая сила, що сотворила з нічого матерію і рух.

Матерія може перемінити свій вид, вона може бути цїпка, плинна і воздушна. Вона може хемічно з іншою лучитись або розкладатись, свої якості змінити, але вона не може ніколи в ніщо обернутись або пропасти. Коли змішяємо 8 грамів квасороду з 1 грамом водороду, і пустимо до сього мішаного газу іскру, то після вибуху дістанемо, не більше і не менше, як 9 грамів води, котра, що до своєї фізикальної якості, зовсім різниться від обох газів, від квасороду і водороду.

Оттак і рух одної маси може перейти на другу, або перемінитись у молекулярне ворухання самої маси, у дрожання найменших часточок, її молекулів, і ще менших атомів, або ще у дрожання всесьвітної матерії етера, а сей рух молекулів і атомів являється нам як тепло, світло, гук, або ріжні прояви електричної, магнетичної і хемічної сили. Скількисть руху тіла, лучче сказавши, енергія руху, або „кінетична енергія“*) тіла, зберегається, тільки вид самого руху тіла зміняється.

Кінетична енергія буде двичі більша, коли маса буде у двоє більша, але буде у четверо більша, коли скорість руху тільки подвоїться. Для того й кажемо, що кінетична енергія E розмірна з величиною маси m а з квадратом скорості руху v , математично $E = \frac{1}{2}mv^2$.

Летюча куля має таку енергію руху і представляє нам механічну „силу“, якою можемо і покористуватись, до чого годиться. Нерухлива куля не має в собі такої „сили“. Оттому і постала в нас думка, що і сила гравітації, сила

*) Від грецького слова: кінейн = рухатись.

цїнкостї або когезії, і хемічна, електрична і магнетична сила не що инше, як ріжні види ворухання молекулів і атомів матерії і етера.

Переміна механічної працї в тепло.

Поведем тепер річ дальше про те, що жадний рух не пропадає. Коли летюча гарматня куля з прожогом вдарить об панцера корабля, то вона так розкалиться, що зажевріє. Таку прояву не тяжко пояснити. Куля, що задержалась перед желїзним толубом корабля, не летить дальше, і рух її здається пропав. Та тільки так здається, бо справді рух той являється нам в иншому видї. Цїла куля не летить дальше, за те дрожать її молекули сильнїйше, як дрожали перед ударом, і тому стала тепер куля теплїйшою. Ту перемінилось движенне цїлої маси у дрожанне молекулів і атомів.

Щоб лекше зрозуміти, що підчас удару кулі діється, розкажемо ще про один досвід, який можна зробити за помочю дуже поєдиньчого приладу.

Представмо собі, що є в нас коробка, в якій висить кілька маленьких куль, причіплених до еластичних шнурочків, котрих знов кінці причіплені до стїн коробки. Так повішені кулі можуть в коробці на всі боки кругом свого місця дрожати. Уявім собі наперед, що кулі в коробці зовсім не дрожать, і пустім коробку з кулями з невисока на землю. Всі кулі падають так скоро, як падає коробка, тому не змінють кулі свого місця одна проти другої і проти стїн коробки. Коли ж коробка вдариться об землю і зупиниться, то рух летючої коробки здається затратився, бо вона лежить тихо на землі, справді ж рух тільки перемінився у дрожанне куль в її середині. Коробка з кулями се грубий модель, який представляє нам яке небудь тіло з його молекулами і атомами. Так само, як ті кулі в коробці, можуть і молекули і атоми, кожний на своєму місці, дрожати. Як нема такого молекулярного дрожання, то не буде жадного тепла, і тіло буде „абсолютно зимне“, а чим сильнїйше те дрожанне, тим більше буде тепло і

тим висша температура тіла. Впаде на землю абсолютно зимне тіло і зупиниться, то воно стане тепле, як же тіло вже було тепле, то воно стане ще тепліше.

Після того буде кожному розумно, чому желізо стає гаряче під молотом коваля, чому кремінь сипить іскри під кресакон і запалює губку, чому видобуваються іскри з каменя під підковами коня, чому запалюється од тертя немащена вісь у воза, або чому вода, що відпливає в низу водопада, мусить бути тепліша, як вода, що в горі водопада припливає.

Із всього того, що досі сказано, видно, як рух тіла в тепло переміняється, а тепер не буде тяжко зрозуміти, що з певної скількості руху мусить постати і певна скількість тепла, значить, чим більший рух, тим більше буде тепло, по научньому сказавши, що тепло і рух, або тепло і механічна праця, одно другому відповідне, або „еквівалентне“. На дальше питаннє, скілько тепла постане з певного руху, або з певної механічної праці, може дати відповідь тільки сам досвід. Такою дорогою і досліджено дуже докладно, що коли впаде на землю 425 кілограмів з вишини одного метра, то рух того тягару, докладнійше сказавши, механічна праця 425 кілограм-метрів, переміниться в тепло, і постане як раз одна єдиниця тепла, одна кальорія. Того тепла стане як раз на те, щоб температура одного кілограма води, так холодної, як топлючийся сніг, підпеслась о один ступінь Цельзія висше. Впаде той тягар 425 кілограмів з вишини 100 метрів, то механічна праця 42500 кілограм-метрів утворить 100 кальорій, а те тепло вистарчить, щоб до кипятку нагріти одного кілограма води, коли з початку температура її буде нуль. Чим більша маса, отже чим більший буде тягар, та із чим більшої вишини той тягар впаде на землю і ту зупиниться, тим більша буде механічна праця, утворена притягаючого силою землі, і тим більше постане тепла. Механічна праця гравітації переміниться в тепло.

Тепер не буде нам дивно, що астероїди, те каміннє, що летить сьвітами, роблючи в одну секунду 4—12 миль

дороги, розпалюється зверху, коли попаде у наш воздух. Від тертя з воздухом жевріє те камінне, а крім того втворює у воздуху електрику, що сьвітить, і ми бачимо ті астероїди як „падаючі зьвізди“, що нічною порою по мовчазному небу перелітають, лишаючи на хвилю ясні шляхи за собою. Являються ті астероїди іноді як огняні „кулі“, що осьвітчують наші ночі сьвітлом білого дня, а падаючи на землю, у воздуху з громовим гуркотом тріскають і свої одробини на кілька миль кругом розкидають.

Таку незвичайно велику огняну кулю бачив я на Україні 1880 року, їдучи поштовим возом з Кулішового хутора, Мотронівки, до колійної стації Плиски. Було се в другій половині серпня. Повний місяць вже викотився серед неба і, сіючи своє промінне на зрошені поля, присьвічував нам дорогу з лівого боку. Я призадумався і пас очі по крайовиду неба, як нараз осьвітло землю велике сяєво небесне, перед котрим сьвітло місяця змарніло. Як раз перед моїми очима ізсунулась по небі, тихо і по малу, куля астероїда, оставляючи за собою довгий і широкий сірий шлях, тай шезла десь далеко понад землекраєм, при чім перемінилось біле і ясне її сьвітло у темно червонясте. Поштовий візник стуманів від незвичайного сьвітла,*) що на хвилину перемінило ясну ніч на ще яснійший день, і ледве міг промовити слово на моє питання, якою здавалась йому „упавша зьвізда“.

Всюди, де маси з розгоном до купи злітаються, там постає тепло, все одно, чи будуть се величезні сьвітові тіла, чи дуже маленькі молекули, або ще менші атоми, як се в кожному поломі діється, де атоми квасороду нашого повітря злітаються з вугляними і водородними атомами горючих газів, від чого постає тепло і сьвітло. Так

*) Очарований незвичайною проявою, згадував я про неї в листах до моїх приятелів. Один з них згадав і собі в листі до мене про те „сьвітло“. Коли ж 1882. р. в краєвім суді, у Львові, переглядано листи, що їх забрали в мене віденьська поліція, то якийсь дуже совістний і прислужливий урядник, підчеркнув червоним олівцем між иншим і слово „сьвітло“, як щось підозрілого і для Австрії небезпечного!

само мусіло б постати тепло і світло, як би місяць впав на землю, або земля на сонце.

На підставі механічної теорії тепла вилічено, що як би впала земля наша на сонце, то утворило б ся стільки тепла, скільки мусить утворитись, коли згорять 6000 куль з чистого вугля, такі завбільшки, як земля. Для докладнішого зрозуміння годиться ще пригадати, що один калоріюграм чистого вугля дає 8000 калорій. Тепло, що може постати від згорівших 6000 вугляних куль, буде далеко більше, як на те треба, щоб земля розтопилась і перемінилась в пару.

Переміна тепла в механічну працю.

Ми пояснили досі, як переміняється механічна праця в тепло, а тепер ще розкажемо, як на відвороть тепло переміняється в механічну працю. Приглянемося для того ближше до працюючої парової машини. Водяна пара входить до середини циліндра машини, преширшає і посуває кольбу, а ширшаючи вона і холодніє. Тепло пари здається ніби пропадає, а справді воно переміняється в рух кольби. Пара працює, бо кольба переносить рух за помочю скрутового дручка на розмашне колесо машини або ще на інші тягари. Скільки руху тратять незлічені молекули водяної пари, стільки руху переходить на кольбу, а за помочю дручка і колеса і на другі рухливі тягарі.

Коли станемо при паровій машині ще далше слідити, з чого тепло береться, і де воно дівається, то побачимо ось що. У печі під китлом заїтаються kwasородні молекули воздуха з вугляними газами полумя, і від того заїтання молекулів постає тепло. З полумя переходить тепло до китла, і нагріває в ньому воду до такої температури, при якій постає гаряча водяна пара з високим напруженнем. Тая пара переходить мало по малу до циліндра машини а пересуваючи кольбу здовш циліндра, то наперед то назад, творить працю і виходить з меншим напруженнем у воздух або йде до комори, що кон-

дензатором зветься. Як вже знаємо, одна частина тепла пари переміняється за помочтю кольби в механічну працю машини а друга далеко більша остається у водяній парі, що з циліндра виходить. Припустім тепер, що парова машина буде ворочати арматуру електричної машини. З арматурою ворочаються в магнетичному полі дротяні обвитки її, і таким способом переміняється в дротах механічна праця парової машини в електричну працю. Електричний пруд, проходячи через дротяні обвитки арматури, потім через зовнішні провідники і жарові лампи, перемінить знов електричну працю в тепло і світло. Коли ж з провідниками ще буде счіплений електромотор, то одна частина електричної праці переміниться назад в механічну працю.

На тих машинах бачимо, як хемічна енергія квасороду і вугляних газів переміняється в тепло, тепло за помочтю водяної пари в механічну працю парової машини, а тая праця за помочтю електричної машини переміняється в електричну працю, а потім назад в тепло, або й в механічну працю. Кожного ж разу переміняє сила тільки свій вид, сама ж сила ніколи не пропадає.

Возьмім тепер, що працює, не парова машина, а чоловік, та що він, наприклад, мусить підносити камінь від землі, і класти його на помості, одного метра висше від землі. Робітник підносить рукою тяжкого каменя у гору, проти сили, що тягне його до землі; він двигає і творить працю, тим більшу, чим більший камінь і чим висше піднесе його. В тілі робітника зникає еквівалентне тепло, а властиво переміняється за помочтю руки чоловіка в механічну працю, що у піднесеному камені нагромаджуєсь. Піднісши 425 кілограмів одного метра висше, утворить робітник 425 кілограмметрів праці і витратить для неї як раз одну калорію тепла, а коли той піднесений тягар 425 к. ізсунеться з помосту, і зупиниться на землі одного метра низше, то нагромаджена і затаєна в камені механічна праця переміниться знов в тепло. Тепер утворить працю не чоловік а притягаюча сила землі і постане того тепла, не більше і не менше, як одна калорія. Як ро-

бітник поставить за день на помості 42.500 кільограмів каміння, то він витратить на се як раз 100 кальорій тепла. Але ціла втрата тепла його за день праці буде ще більша, бо тіло людське витрачає тепло ще й тоді, коли чоловік відпочиває, а се знов тому, бо тепле тіло холодне, коли температура його висша як у воздуху.

Тепер насувається ще питання, звідки береться тепло в чоловіка. Воно постає з хемічної енергії поживи, подібно, як тепло в печі з хемічної енергії вугля береться. Без вугля нема тепла в печі, без поживи не може взятись тепло в людському тілі, хиба що тіло само зужиткується. Недужий, що не може їсти, себе самого поживає і худіє. В печі жевріє вугля і палаючи дає тепло, в тілі чоловіка таїє пожива без поломя і творить тепло.

Пожива розбита на атоми переходить із жолудка у кров, а кров розносить ті атоми по всьому тілу. Чоловік дихає воздухом і атоми квасороду злітаються з атомами, що постали з поживи, а результат „хемічного їх получения“ в крові і в тілі се тепло його.

Чоловік відпочиваючий розсіває даром своє тепло, тіло його тільки холодне. Чоловік працюючий розсіває також якусь частину тепла, а другу частину переминяє в механічну працю, від котрої і духова праця не багатько різниться. Без тепла і думка неможлива. Коли ж тепло по безперемінному закону еквівалентне з механічною працею, то і не може бути сумніву, що, хто шукаючи легкої поживи, силує робучий нарід до тяжкої праці, і не дає робітникові відповідної плати, той грішить проти закону непропащої сили. Достойний робітник нагороди своєї!

Закон, що сила не пропадає, має загальне значення, бо він править не тільки фізичним, але й інтелектуальним світом. І в інтелектуальному світі намагає сила правди на розум людський і перемагає його з такою певнотою, з якою сонце притягає землю, або атом атома. Пізнавши розумом правду, ми мусимо і признати її. Правду можна заперечити перед світом але не перед собою. В кого розум розбере правду від неправди, той

мусить не тільки признати, але й покоритись правді. Де правда, там мусить бути перемога. Колись веліли могуті папи, щоб земля „наша мати“, на перекир Галилеєві та Коперникові, була нерухомим осередком цілого світа, а сонце щоб і далі служило землі і, корючись папській волі, сповняло свій кругобіг на небі, але правда таки перемогла, бо вона непропаща як кожна сила.

Скільки раз згадаю про великий закон непропащої сили і про його значення у світі інтелектуальному, кожний раз бачу я в уяві старенького і слабосильного Галилея, мученика, як він, знасилюваний інквизиторською битою, на колінах, в одязі покаяття, мусить під присягою заперечувати рух землі. Я бачу, як він, тільки що зложивши вимушену присягу, уперто, заявляє: *Errur se tuove!* А все ж таки вона крутиться! Та хоч варварські інквизитори не хотіли слухати ні знати про рух землі, то хіба вона бодай на секунду загаялась у своїм ворочанню, хіба не точилась докола восі, і не летіла кругом сонця, та не несла і тих, що рух її перечекали? І могутність інквизиції була безсила проти сили правди! Або й ті, що живцем спалили Джордана Бруна, чи звіщали вони хоч одну правду, яку він проповідував? Чи не вчимо і ми тепер, що, крім нашого світа, є ще багато світів? А може ми не думаємо, як думав Джордано Бруно, що філософія не служниця церкви, а св. Письмо має навчати, не наук, а моральності? — Хто бажає більше доказів того, що і сила правди непропаща, той нехай загляне в історію людської цивілізації, от хочби в історію Дрепера,^{*)} там знайде він такі докази мало ще не на кожній сторінці.

Теорія Ріттера про нові зьвізди.

Теорія Ріттера держиться основної думки Канта і Ляпласа про новонастання світа, але крім того вона основана на механічній теорії тепла, і пояснює, як

^{*)} Переклад М. Павлика. Історія боротьби між релігією й наукою.

постають нові зьвізди, і як сьвітло їх з часом змінється. Немала заслуга Ріттера лежить ще в тім, що він, простуючи математичною дорогою, допровадив свою теорію до останніх вислідків, які з досьвідами астрономії добре згоджуються.

Після здогадів Канта і Ляпляса була перед віками ціла маса нашого соньця і всіх планет одна тільки величезна газова куля, що ширяла аж поза дорогу останньої планети Нептуна. Уявім собі таку газову кулю з проміром над 1200 міліон географічних миль. Як що куля находиться у всесьвітньому просторі, де температура дуже низька, то вона мусить зверху охолонути, а простір її мусить поменьшати. Коли ж куля стане меньшати, то рівночасно творити ме механічну працю сила ваги, що тягне кожну і найменьшу часточку до осередка кулі. Поминувши те, що одна не величка частина маси з часом може відділитись, як і справді відділилась, з чого й постали планети, то можемо сказати, що після незлічених віків майже вся газова маса зібється до купи, і утвориться з неї таке як теперішнє наше соньце. Ту годиться ще примітити, що після дослідів астрономії маса теперішнього нашого соньця 800 раз більша, як маса землі і всіх других планет до купи взявши, що кругом нашого соньця літають. До нашого сонішного сьвіта належать більші планети: Меркур, Венера, Земля, Марс, Юпітир, Сатурн, Уран і Нептун. Тепер приходить нам на думку питання, що буде дальше, коли маса нашого соньця зверху все охолонути ме і длятого все більше та більше до купи збиватиметься?

Багацько читачів будуть мабуть такої думки, що температура цілої газової кулі мусить з часом понизитись. Як би куля була мала, то і було б так, як се кожний з власного досьвіду знає. Розсїваючи своє тепло, куля мусіла б охолонути зверху і в середині. Не так однакж буде з кулею, коли вона буде така велика, як земля наша, або й ще більша. Після рахунку Ріттера мусить температура газової кулі в тій самій мірі підвестись, в якій товщина її поменьшає. Товщина теперішнього

соньця стала вже 6000 раз менша, як у тої кулі, що колись аж по дорогу Нептуна сягала, тому мусить і середня температура нашого соньця бути 6000 раз більша, як перед віками. А тепер цікава ще річ знати, як висока тая температура нашого соньця?

Припустім, що газова маса вже тоді жевріла, як ще досягала Нептуна, та що температура її доходила, що найменше, до 2500 ступенів Цельзія. Як вже сказано, стала товщина соньця тепер 6000 раз менша, тому й сягати ме його середня температура до $6000 \times 2500 = 15,000.000$ ступенів Цельзія.

Як би соньце було з самого тільки водороду, то температура в його осередку мусіла б, після рахунку Ріттера, бути коло $31,000.000^\circ \text{Ц}$. Принявши той рахунок і зваживши крім того, що після дослідів Стефана температура у верхніх покладах соньця сягати ме до 5500°Ц , то дістанемо для середньої температури нашого соньця близько $15,500.000^\circ \text{Ц}$. Се така велика жара, яку тяжко і в думці собі представити.

Наше соньце викидає в світ дуже багачько тепла. Як вилічили Гершель і Пуїле, витрачає воно в одну годину стілько тепла, що від него закипіло б 700.000 мільон кубічних миль води, такої холодної, як таючий сніг. Мимо тої величезної втрати тепла, а властиво задля неї, мусить і температура нашого соньця не меншати, а навпроти ще більшати, однакж тільки під такою вимінкою, що й тепер, хоч соньце вже дуже погустіло, можна ще вважати його як газову кулю. Так думаючи ми не розминемся з правдою, бо, хоч маса соньця 1'41 раз густійша, як наша вода, то за те температура його дуже висока.

Тепер ми знаємо, що жара і світло соньця мусять з часом більшати, а з того виходить далше, що мусить більшати і тепло, яке через рік дістається землі нашій. Досі не замічено справді такого зросту тепла на землі, але се тільки тому, що тепло соньця помаду і через довгі віки прибуває.

Як же тепер пояснити те більшання тепла на соньці? На се не тяжко дати відповідь. Після довгих віків стала

товщина кулі близько 6000 раз меншою. Се значить, що верхні поклади соньця, тягнуті силою гравітації, провалились на кілька сот мільйонів миль до середини соньця, а потім зупинились, зовсім так, як падає до землі камінь, якого тягне земляна сила. Увесь розгін руху величезних мас перемінився, хоч помалу, в тепло, так само, як на землі переміняється рух падаючого тіла. Що ж до питання, скільки того тепла постало, то Ріттер вилічив, що тільки одна пята частина його розсіялась по світу за ті віки, як маса соньця збивалась у купу, а далеко більше тепла, бо чотири п'ятих частин його, збереглось у теперішньому соньці. Те нагромаджене тепло потрібне на те, щоб удержати соньце в рівновазі при теперішній його температурі і в такому просторі, якого воно займає. На газові часточки намагають дві сили, одна другу рівноважуючи: притягаюча сила гравітації, що тягне всі часточки маси до середини соньця, і відпираюча сила тепла, що в протилежному напрямі відпирає часточки від середини соньця. Як би те було притягаючої сили, то всі часточки жаркого соньця, друляючи одна другу в наслідок тепла, розлетіли б ся по цілому світу. Як же не було б тепла, а тільки притягаюча сила гравітації, то всі часточки мусіли б злетітись до середини соньця, і тоді постала б кремезна і абсолютно зимна маса. Як що обі сили разом намагають, то ціла маса займе в просторі відповідне місце, яке так довго не зміниться, як довго будуть ті сили в рівновазі. Той зайнятий простір назвем простором рівноваги.

Як би там не збілось до купи яке небесне тіло, у кожного з них буде стільки тепла, скільки треба для рівноваги з притягаючого силою. Як же тіло охолоне трохи зверха, а тепло його поменшає, то зараз переважить притягаюча сила, і в середині тіла утвориться нове тепло, а буде його 4 раз більше як витрачене тепло проходившого тіла. У нашого соньця недостає тепер п'ятої частини того тепла, що віками утворилось від його згущання, а як би достачити соньцю стільки ж тепла, то воно мусіло б зараз премінитись в пару, і тая пара зай-

няла б стільки простору, в якому ширяла первобитня куля.

Розуміється, що колись, після довгих віків, мусить бути кінець такому згущанню сонця, ато мусіли б ми думати, що маса сонця, вічно тужавіючи, могла б колись збитись в одну математичну краплинку, що є річ неможлива.

Коли ж сонце перестане до купи збиватись, то притягуюча сила вже не утворить тоді нового тепла. За той час, як вже знаємо, незмірно багачько запасного тепла безустанно розсівається по всесвітньому просторі. Сонце починає тепер дійсно холонути, а хемічні сили у верхніх покладах його маси творять вже хемічну працю. Поверх сонця появляться зужелиці, подібно, як тепер по стали на нашому сонці величезні плями, творива подібні до наших хмар, що займають на сонці багачько тисяч квадратних миль. З часом буде більше і більше тої остиглої маси, і кругом сонця постане скаралуща. Сонце померкне, а потім і зовсім погасне, і давати ме своїм планетам тільки ще трохи теплого проміння. Се станеться не скоро ще після того, як на тих планетах, мало поамалу, зникне вже і загине всяке органічне життя, і в непроглядній темряві все скостеніє, уложившись у своєму гробі.

Серце наше жахається від думки про такий кінець землі, „цариці днів наших“, і про такий кінець цілого світа. Та спогадаймо тільки, що і чоловік, хоч може й має право називатись „короною“ всесвітнього творива, мусить постарітись, а потім і вмерти. По незломному закону природи мусить одно людське покоління робити місце другому. Ми являємось на світ, сповняємо те, що заповіла нам таємнича сила природи, і зникаємо, а слідом за нами приходять інші такі як ми, за ними знов інші люде, новий перерід людського роду, котрий колись, як сонце померкне, також на ніщо зведеться і загине. Теперішні народи живуть на руїнах незлічених давніх поколінь роду людського, що колись вехрховодили над світом і розбивали його на царства. Копаючись у землі видобуваємо на світ німі останки незаних давніх куль-

тур і бачимо, як кругом нас все спішить до свого гробу... Дійсно, образ великої трагії являється перед нашими очима. Ми опинились з керманичом розумом над пропастью смерті всього світа і шукаємо для себе відради у безсмерттю душі, корючись бажанню самоудержання.

Ну, а подумаймо тепер, що таке чоловік, взятий із землі, проти всього безконечного творива? Що таке одно одніське соньце проти незлічених соньць молочної дороги? А що таке знов тая, розумом нашим не обнята, громада величезних „світів“ проти цілого безкрайого неба з иншими світами? Се те, що краплинка у морі, або й ще менше! З відки ж взяти нам право для себе і для нашого соньця, щоб вічне й вічне бути? І соньце скінчить колись одного кругобіга свого творення, і воно колись потахне, щоб потім, у той час, як яке инше небесне тіло руне на него, новою звїздою засвітити для тих сотворинь, що житимуть десь там на иншій пилинці безкрайого неба. Що за проява мусить там счинитись, як первотини скаменілого прастарого світа знов розпаляться, а зоріюче їх світло об'явить далеким світам, що в одному куточку незмірного всесвітнього простору постало нове жерело безконечного життя природи. Хотівши зобразити те новонастанне світа, мусіла б і фантазія Мільтона знемогти.

Чому переміняються звїзди.

Уявм собі тепер, що два або й більше заскорузлих і темних тіл небесних, з якої будь причини, злетілись до купи. В цілій масі постане безмірна жара, бо тіла злетілись з величезним розгоном, і ціла потуга того руху перемінилась в тепло, від якого тіла розтопились і перемінились в світящу газову масу. З провалившисься тіл постало соньце, але в розпаленої маси нема вже рівноваги між силою тепла і силою ваготи. Нове соньце починає з великим розгоном розширюватись, як розширюється густа пара, розірвавши кітла, або динамітна маса після вибуху, перемінившись в газ.

Від ширшання сонішної маси меншає тепло її, так як перше більшало, коли маса збивалась до купи і згущувалась. Із середини соньця бурхають дикими гураганами величезні маси, великі клуби жевріючих газів котяться, мчаться, все даліше і даліше від осередка соньця, проти напряду могутчої сили гравітації, що тягне їх до осередка цілої маси. Той рух маси проти сили гравітації є і причина, що тепло маси все меншає. Бо чим даліше від осередка віддається маса, тим більша мусить бути її „потенціальна“ се б то можлива енергія, що зветься також „енергія подалі“. По научньому сказавши, ту переміняється кінетична енергія в потенціальну енергію, інакше енергія молекулярного ворухання в енергію подалі, або тепло в механічну працю. Тая праця буде тим більша, чим більша маса, і чим даліше від осередка соньця вона віддається.

З того видно, що чим більше простору займе маса ширшаючого соньця, тим менше буде його тепло. Вкінці займе соньце стільки простору, що лишне тепло могло б держати рівновагу з притягаючою силою гравітації. Соньце розширилось, і зайняло вже той простір рівноваги, а як би могло тепер зупинитись, та більше не ширшати, то і була б рівновага сил. Але ж маса соньця, будши і в просторі рівноваги у великому розгоні, не може само себе зупинити. На те треба иншої сили, котра б її зупинила. Тому ширшає соньце і поза простором рівноваги, а маса його холодне ще більше. Притягаюча сила бере тепер верх над силою тепла, аж поки маса не зупиниться. Коли ж вона зупиниться, то вже не буде в неї стільки тепла, скільки для рівноваги треба. Тому починає тепер куля меншати, бо вся маса повертає до осередка. Всі поклади соньця падають до осередка, найперше помалу, потім чим раз скорійше, а минувши простір рівноваги, знов помалійше, поки соньце знов не зупиниться. Але й тепер соньце не останеться на місці, бо тепер в него більше тепла, як для рівноваги треба, тому починає воно знов ширшати аж до простору рівноваги, і поза той простір, а потім повертає знов до середини.

Так більшає і меньшає газова куля на перемену, наче б вона дихала. Всі поклади то падають прямо до осередка кулі, то віддаляються від него, зупиняючись тільки по сьому і по тому боці простору рівноваги. Як газова куля ширшає, то температура її меньшає, а як маса кулі збивається до купи, то температура її більшає. Коли ж газова маса так згустіє, а температура її стане така висока, що куля давати ме біле світло, то вона зоріти ме на небі зьвіздою, а як охолоне ширшаючи, то і потасне. Така газова куля являти меться на небі як перемінна зьвізда.

Зьвізди змінюють своє сяєво ріжно, одні через довший, другі через коротший час. Се залежить від того, чи маса зьвізди рідша, чи густійша. Чим густійша маса перемінної зьвізди, тим коротший час переміни її світла. Молода перемінна зьвізда являти меться на небі що кілька сот років, а як зостаріється і згустіє, то час від одного появилення до другого тим більше покортшає, чим густійшою зьвізда стане. Того часу, як ще маса сонця нашого до Нептуна сягала, мусіла вона, після рахунку Ріттера, що 340 років ясною зьвіздою являлись.

Знаючи, як довго дві зьвізди переміняються, і як густа одна з них, можна, після Ріттера, ще вилічити, як буде густа друга зьвізда.

Між усіма перемінними зьвіздами переміняється найскорше зьвізда Δ у зьвіздній громаді Вага, бо сяєво її змінюється що 2 дні, 7 годин і 51'3 минут. Маса тої зьвізди мусить, після рахунку Ріттера, бути пересічно 92'3 раз рідшою, як у нашого сонця, а один кубічний метер тої маси важив би на нашій землі 15 кілограмів. За те переміняє своє світло зьвізда R у тій самій зьвіздній громаді через 723 днів, а маса її буде аж 9,000.000 раз рідшою, як сонце, та ще 8600 раз лекшою, як наш воздух.

Що до переміни сяєва, то можна добре бачити її тільки за молодого віку зьвізди, коли вона ще мало згустіла, бо в тую пору найбільше змінюється її величина і температура. Під старий вік, коли маса зьвізди вже дуже збилась до купи, переміна її простору невелика, а середня

температура маси така висока, що вже не можна додати малих змін світла. Як вилічено, мусить ясність нашого сонця що 6 годин перемінатись, сяєво його то більшає, то меншає, але тої переміни ще ніхто не помітив. За те спостережено, що на сонці буває від часу до часу більше плям, а після докладних досвідів знайдено, що таких плям найбільше являється що 11'1 років, а крім того що 55'5 років.

Вже таке періодичне більшання самих плям доказує ясно, що наше сонце є перемінною зв'яздою. Мусимо ту однак згадати, що сонце в середині так дуже згнічене, що маса його пересічно густіша від нашої води, та що на верхніх шарах сонця, як вже сказано температура доходить до 5500° Ц. Місцями понизується вона ще більше, від чого постають творива подібні до наших хмар, яких ми бачимо як „плями“. Для того не можна вже вважати сонця як кулю справдешніх газів. Ту й лежить, здається, причина, що той час, після якого найбільше плям являється, не відповідає рахункови, що має свою вагу тільки для справдешніх газів. Може ще й бути, що плями нашого сонця не постають від її ширшання і скуплювання, а від чого иншого. Поки що мусимо бути тим раді, що нова теорія, у певних границях, пояснює нам чудесні світлові прояви перемінних зв'язд.

Між перемінними зв'яздами бувають ще такі, що після свого розсвіту помалу щезають і більше не являються. Се можна б так пояснити, що час до їх нового появилення дуже довгий. Як від першого до другого розсвіту нашого сонця тільки сотні років минали, поки маса його, вертаючи до середини, і збившись до купи, знов світила, так може лучитись, що, після далеко сильнішого удару провалившись ся тїл, тисячі років мусять минати, після яких газова маса до осередка свого повертає і згустівши знов зоріє. Таким способом можна би пояснити, як постали ті, по небі місцями розкинуті, сіріючі всесвітні імлі, що для ока не змінюються. Ті імлі мають часто неправильний вид, а той вид можна б пояснити случайними обста-

винами, які під ту пору склались, як тіла до купи злетілись.

Так само не тяжко зрозуміти, чому деякі зьвізди після свого розсвіту ніколи не щезають. Будуть се такі тіла, в яких від удару постане не більше тепла, як його треба, щоб маса до білого світла розжаріла. Тепло їх не вистарчає, щоб маса ще й двинулась з місця і розлетілась по більшому просторі.

Спектральна аналіза перемінних зьвізд.

Тепер буде мова про деякі досвіди, що говорять за теорією Ріттера. Для лекшого зрозуміння пригадаємо найперше дещо із спектральної аналізи.

Дивлячись кріз скляну призму, граньчаєтє скло, на яке будь тверде тіло, розжарене до білого світла, наприклад на платиновий дріт, розкалений в газовому полемі Бунзена, ми побачимо коло дроту, не біле, а світло ріжної краски. Щоб зрозуміти тую прояву, пустимо крізь щилину пасмо рівнобіжного і білого світла так, щоб промінне, перейшовши через призму, падало на білу заслону. До того годиться світло електричної або й иншої лямпи. В повітрі бачимо з одного боку призми біле і рівнобіжне промінне, а з другого боку її розстрілене промінне ріжної краски. Те промінне видно тим лучше, чим більше пороху в повітрі. За помочєю скляної призми розложилось біле світло на первотне промінне так, що кожне промінне одної краски більше або меньше від напряду білого світла відхиляється, і минувши призму, кожне в инший бік простує. Схопивши те розложене красисте світло на білій заслоні, побачимо пестру полосу, що називається спектрум. Краски того спектра, почавши від меньше відхиленого його кінця, будуть такі: червона, оранжева, жовта, зелена, сина блакетна і фіолетова.

Коди ж яке палаюче тіло переміниться в пару, і не тверде тіло, а жервіюча пара його давати ме світло, то і тепер видно на заслоні красисті смужки, однакож розділені одна від другої темними полями. Се значить,

що в світлі жевріючої пари нема стільки проміння різної краски як в білому світлі жевріючого твердого тіла. Спектрум пари є неповне. Ті красисті смужки, яких дає розложене світло пари, називаються „спектральні черки пари“. Кожне тіло, перемінившись у полум'ї в пару, дає все інші, тільки йому відповідні, спектральні черки. Тому то й можна по тих черках пізнати і саме тіло.

Синяве і мало ясне поломя горючого шпиритусу стане зараз ясно-жовте, коли посиплемо його сіллю. Дивлючись на те полум'я крізь призму побачимо тільки одну жовту стрічку. В спектральній аналізі означена тая стрічка буквою D. Коли ж замітимо в спектрі якого поломя тую жовту стрічку, то ми й певні того, що у поломі жевріє соляна пара.

Тепер питаємось, яке спектрум побачимо, дивлючись крізь призму і крізь соляне поломя на біле світло жевріючого твердого тіла, наприклад, на біло світящий дріт платиновий, розкалений електричним прудом до високої температури. Чи побачимо тепер і жовту черку соляної пари і всі краски білого світла? Можна б того надіятись, але на ділі не так буде. Ми побачимо справді красисте спектрум біложевріючого тіла, але там, де перше була жовта стрічка від соляної пари, тепер видно буде темну стрічку D.

Як би біло-жевріюче тіло було кулясте, а крім того ще оповите світящою соляною парою, то ми бачили б крізь призму все те саме красисте спектрум і темну черку D, з якого боку й подивили б ся на кулясте тіло. З того виходить, що можна пізнати соляну пару не тільки по ясній жовтій черці D, але і по темній черці, коли вона у повному спектрі як раз на тому місці появиться, де має бути ясна черка. Ціле різнобарвне спектрум доказує тільки, що в середині світить ще біло-жевріюче густе ядро.

Тепер питання: як постає тая темна черка D, коли й соляна пара і густе ядро світить?

Палаюча соляна пара має тое до себе, що задержує таке промінне, яке сама дає. Тому і не доходить жовте

промінне жевріючого ядра до призми і ока, бо задержує його соляна пара. Правда, що і соляна пара сама дає жовте промінне, що доходить до призми і до ока, але ясність того проміння надто слаба, порівнявши її з ясністю сусідніх жовтих стрічок у спектрі біло-жевріючого тіла. Температура біло-світлячого ядра дуже висока, для того здається стрічка соляної пари майже зовсім темною. Справді тая стрічка тільки проти далеко яснішого спектра здається темною, і вона світить, але незрівняно слабше. Для легшого зрозуміння тої прояви згадаємо ще про добре знаний досвід, що залізо, розжарене до червоного світла, на біло-світлячому жарі зовсім чорним здається. Око, утомлене від великої ясності білого світла, не бачить далеко менше ясного червоного світла.

Темна черка соляної пари буде тим визначніша, чим більша різниця температури між соляною парою а біло-жевріючим ядром. Коли тая різниця температури не велика, то буде видно окрім спектра ще й жовту черку D.

Припустім тепер, що в атмосфері докола біло-жевріючого тіла окрім соляної є ще інші пари, що дають світло. З того, що досі сказано, не буде тяжко зрозуміти, що в спектрі білого ядра появляться ще інші темні черки. Наше сонце показує в спектроскопі багацько таких темних тонесеньких стрічок. Називаються вони після імени того, хто їх відкрив, черки Фрауенгофера, а пояснення їх буде таке.

Згустіла маса нашого сонця утворила жевріюче кулясте ядро, що дає біле світло, отже і повне красисте спектр. Кругом сонця ширяє атмосфера газів, яких температура доходить до 5500° Ц. Як що тая температура згідно низька, то хемічна сила може вже творити, і вона то й утворила первотини. Тому ширяє в газовій атмосфері сонця ще і жевріюча пара різних металів. Тая мішана пара задержує таке промінне, яке дає зосібна кожна металова пара. Тому то й видно і відповідні темні черки Фрауенгофера на дні пестрого спектра, що знов походить від білого світла сонішного ядра.

Тепер лехко зрозуміти, як за помочю славної спектральної аналізи можна було пізнати, з яких первотин зложено соньце і найдальші зьвізди, від яких тільки хоч слабе промінне до нас долітає, та як можна було навіть відкрити деякі нові, на землі ще зовсім не знані, первотини. Для спектральної аналізи вистарчить і найменьша одробиночка тіла, щоб у полемі пізнати його. Досить, наприклад, з легонька пальцем тріпнути порубчику одежі близько Бунзенового або иншого подумя, щоб у спектроскопі побачити ясну жовту черку D, що походить від солі, яка всюди находиться.

Погляньмо тепер на прояви перемінних зьвізд з верховини спектральної аналізи. Якого спектра надіятись нам від тих зьвізд після теорії Ріттера?

Коли газова куля стане помалу збиватись в купу, то зажевріє найперше ядро її, бо воно буде густійше, як верхні поклади. Спектрум молодой зьвізди мусить для того мати багацько темних смужок. Перше бо, нім дістанеться промінне біло-жевріючого ядра на сьвітовий простір, мусить воно перелетіти майже через цілу масу кулі, бо згустіле ядро ще мале. Багацько проміння задержиться в атмосфері, і спектрум мати ме для того багацько темних смужок.

Коли ж майже ціла маса газової кулі до купи зібеться і утворить біле ядро, а кругом того ядра останеться не велика атмосфера, то спектрум такої старшої зьвізди мати ме далеко меньше темних стрічок. Спектрум її буде тим повнійше, чим буде старша віком зьвізда.

Тепер не тяжко ще й зрозуміти, що у спектрах молодих зьвізд мусить бути більше червоного сьвітла, бо жара їх ще не дуже велика. В спектрах старших зьвізд буде знов більше синього сьвітла, бо жара їх далеко більша.

Досьвіди спектральної аналізи, зроблені досі на перемінних зьвіздах, годяться як найлучче з теорією Ріттера, і тому є вони неперечно певною її основою.

Скільки є зьвізд і що таке наша молочна дорога?

По заході сонця, як вечірні сүмерки настають, виринають на погідному небі, зразу тільки де не де, яснійші зьвізди, ті „ясні зорі“, що про них і наш нарід у своїх піснях сьпіває, душу розважає.

„Ой, місяцю, місяченьку і ти зоре ясна.“

Се зорі першої величини. Потім, як промінне сонця, розсіяне по горішніх шарах облаків наших, що раз більше і більше погасає, появляють ся, чергою, зорі від другої до шестої величини, а як небо зовсім визьвіздить ся, то видно ще й „молочну дорогу“, що розкинулась по небі сріблястою ясною полосою і трохи яснійшою полосою на полудневому зводі неба.

Астрономи залічують зьвізд до різних гуртів після того, як велике їх сяєво для ока. Найменьшенські зьвіздочки, що можна їх ще добачити самим тільки оком, належать до гурту 6-тої величини. Але тут ще не кінець зьвіздам, бо за помочою телескопа видно й там багацько зірок ріжної величини, де саме око нічого не бачить, а як телескоп буде найлуччий, то можна ним розпізнати зірки від 7-мої до 16-тої величини. Але і ту ще не кінець зорям, бо певно є і такі малюсенькі зорі, яких і телескопом не можна добачити. Та є ще й такі зірки, від яких сьвітло до землі не долітає а губиться і тоне в морі всесьвітного етера, так само, як губляться филі у воді, або филі гуку в повітрі. За наших часів стали астрономи фотографувати небо, і справді являють ся на фотографіях ще такі зірки, яких не видно в телескопах.

Скільки ж є зірок, видних для самого ока?

В переписі Гевеля з 1690-го р. записано 1564 таких зірок, але се були тільки яснійші з них. Після переписі Аргеляндра, зробленої в 70-тьох роках минушого століття, видно в наших сторонах неба до 3300 зірок, з чого виходило б, що на цілому небі буде видно для самого ока до 5000, а після Гейса до 6800 зірок. Але то будуть тільки зірки від 1-вої до 6-тої величини, а як до-

лічимо до них ще й телескопічні, то буде їх, після згаданої переписі Аргеляндра, на північній півкулі неба 314.925. Як же крім того припустимо, що і на полудневій півкулі стільки є зірок, то буде їх на цілому небі до 630.000.

Цікава річ знати, скільки то є зірок кожної величини? Після переписі Аргеляндра було їх, не залічивши перемінні зьвізди і всесвітні імлі:

Величини	Зьвізд
1'0 до 1'9	10
2'0 „ 2'9	37
3'0 „ 3'9	130
4'0 „ 4'9	312
5'0 „ 5'9	1.001
6'0 „ 6'9	4.386
7'0 „ 7'9	13.823
8'0 „ 8'9	58.095
9'0 „ 9'5	<u>237.131</u>

До гурту .. 314.925

З того видно, що зорі своїм числом тим багатші, чим сяєво їх менше, тай що тому і тепер ще не кінець їх лічби, коли ходить о всі зорі світа, бо то ще тільки зорі від 1-вої до 9'5-тої величини.

Окрім того видно з переписі, що мусить бути дуже багато зірок 11-тої, а ще більше всіх від 12-тої аж до 16-тої величини, та що не легка була б річ, дальше перелічувати всі ті зорі. Тому пробували астрономи хоч рахунком дослідити, скільки може бути всіх зірок від 1-вої до 16-тої величини, таких то, що можна їх телескопом бачити, і виділили, що буде їх до 1200 мільйонів, та що до зірок 16-тої величини аж 504 разів так від нас далеко, як до найяскравішої зьвізди Сіріа!

Для того рахунку послужила за основу думка, що всі зорі одна від другої однако віддалені, та що подаль між ними така, як між землею а Сірієм. Яка ж велика тая подаль? Від землі до нашого сонця є 20 мільйонів, а від землі до Сіріа 4 біліони миль! Се одна „подаль Сіріа“.

Думка, що всі зорі однаково рідко розкинуті по світу, не подібна до правди. Було б досить ту вказати хоч би тільки на густу зв'яздну громаду „Плеяд“ або „Квочку“. Проти такої думки говорять і сіріючі імлі, розкинуті далеко одна від другої у всесвітньому просторі, ті імлі, що в них згуртувались незлічені зорі, так само, як в нашій молочній дорозі, що вже Гершель своїм могутнім телескопом провів. Наша молочна дорога то велика хмара зв'язд, що має вид плесканки, такої б то кулі, що з двох боків до середини зплескана, і вигладає, наче горошина сочевиці. Та плесканка має в промірі до 960 подалій Сірія, а її товщина є 57 разів менша, і має тільки до 167 таких подалій. Як доказав Гершель, то наше сонце і наша земля знаходяться майже в середині тої величезної зв'яздної хмари, трохи ближше до одного плоского її краю. Щоб зрозуміти, чому видно молочну дорогу, подумаймо собі, що ми станули серед довгого, але поперек мало широкого, ліса. Глянувши здовж ліса, бачимо гушавину. Перед нами розступились близькі дерева, але ті, що від нас далеко, здаються нам, що стоять до себе ближше, як се видно і при кінці кожної довгої алеї. Як же глянемо поперек ліса, то буде видно для нас, що дерева порідко від себе стоять, а як ще станемо ближше до одного краю ліса, то з того боку буде видно менше дерев як з противного.

Так само з зорями. Земля наша стоїть майже по середині, але трохи ближше до одного боку плоскої зв'яздної хмари. Дивлячись поздовж хмари, бачимо перед нами ближні зв'язди як ясні зорі, а незлічені дальші як молочну дорогу, але поперек хмари бачимо тільки яснійших і менше ясних зірок, та ще трохи більше на одній півкулі неба, на північній, як на полудневій.

Як би наша змога видобутись із тої зв'яздної хмари на свободний простір безкрайого світа, простуючи туди, де земля стоїть найближше до краю хмари, то мусіли б перелетіти ще до 79 подалій Сірія.

Ми можемо хоч думкою видобутись з того місця а щоб добре зміркувати і запам'ятати, куди в світ полинемо

думкою, уявлю собі, що вже настала ніч. Перед нами сяє на небі нерухлива полярна зоря, що кругом неї всі зорі крутяться. За одну добу обкрутилась і зоряна громада „Воза“, і вже так повернулась, що дишель стоїть над полярною зорею рівнобіжно до краю землі. Низше полярної зорі простелилась горизонтально найвузша частина молочної дороги, а коло неї видно п'ятизоряну громаду Касіопеї. Злучивши простою лінією полярну зору із δ -зорею „Воза“, з тою, де наче причеплено дишля, та продовживши ту лінію позади себе майже ще раз так далеко, знайдемо на тій тропі гурток зоря „Берениці“. Та зоряна громада, видна для самого ока, стоїть майже 66° над землекраєм і видно в ній дуже багато маленьких зірок. Кругом „Берениці“ видно вже на перший погляд, що в тій стороні неба далеко менше зоря, як поблизу молочної дороги. Як ще спустимо просту лінію від Берениці на землю, то галя проста буде вісь колеса нашої молочної дороги, а напрям її до Берениці показує нам, куди дорога для нашої думки в далекий світ!

Як ще висше згадано, видно на небі тим більше зірок, чим далше від осі а ближше до молочної дороги. Як те число зірок росте, те видно з дальше поданої таблиці, що вирахував В. Струве із переписів зірок, зготовлених В. Гершелем для північної півкулі неба, та І. Гершелем для південної півкулі. Той зріст зірок і справив Гершеля на думку, що наша зоряна хмара, що до зайнятого простору, походить до плесканки.

Віддалення полоси від
осі молочної дороги

Середнє число зірок у виднокрузі $15'$ в перемірі

В. Гершель

І. Гершель

0° до 15°	4'32	6'05
15° „ 30°	5'42	6'62
30° „ 45°	8'21	9'08
45° „ 60°	13'61	13'49
60° „ 75°	24'09	26'29
75° „ 90°	53'43	59'06

Подумаймо тепер, що ми відлетіли далеко-далеко від хмари, на яких 10.000 подалій Сірія! Звідти бачимо нашу молочну дорогу, з нашим соньцем і з усіма зорями і зірками, тільки як маленьку імлу, що світить ледве помітним сіреньким світлом, таким, яким сіріють ще інші імли, що їх тепер із землі бачимо. Наша імла займає на небі поки що ледве $5^{\circ}5'$, а телескопом не можна її розпізнати, що зорі згуртувались в ній в одну громаду.

Ми приблизились на 500 подалій Сірія до імли, і бачимо тепер, що вона зайняла на небозводі вже 88° . Тепер замічаємо вже в телескопі малюсенькі зірки 16-тої величини, а чим ближше долітаємо до краю імли, тим більше простору займає вона на небі; тим більше прибуває яснїйших зірок ріжної величини.

За якийсь час зупинились ми на місці о $5^{\circ}6'$ подалій Сірія від краю імли, або 22'4 біліонів миль. Імла вже розкинулась величнім сріблястим колесом по небозводі подібно, як вона тепер розкинулась кругом землі. Ми бачимо тую „молочну дорогу“, а крім того ще зорі від 6-тої до 16-тої величини. Опісля ми примчали ще ближше, звідки тільки 4 біліони миль до краю зьвіздної хмари, і бачимо тепер ще більше ясних зірок і незвичайно ясну зорю, наче Сірїй. Перед нами половина неба, засіяна зорями ріжної величини і наче в рамці оправлена величезним колесом молочної дороги, а позад нас друга півкуля неба позастелювана тільки всесвітними блідо-сіріючими імлами.

Сяєво незвичайно ясної зорі манить нас, і ми поспішаємо далше і далше, простуючи до нашої землі. Зорі роступаються на всі сторони перед нами, як роступаються дерева, коли входимо до ліса. Ясна зьвізда, тепер ліворуч від нашої дороги, ще побільшала. Перелітаючи ті глибині простору, бачимо й добре знану зьвізду громаду „Великого Медведа“ або „Воза“, але друга зірка почавши з кінця дишля, ζ Мізар, то не одна одніська зоря, а дві, а коло тих близнюків Мізаренків ще одна зьвізда, що „Алькор“ або їздець зветься. Величина тих і всіх інших зірок і віддаленне одної від другої на

небі все те змінюється як що до місця нашого пробування. Ми бачимо, верстаючи всесвітню дорогу, багацько соньць більших і менших як наше соньце, багацько великих та малих планет, цілі рої астероїдів, тих останків розбитих старих погаслих тіл небесних і чимало косматих комет.

Оттак ми розглянулись хоч трошечки в тім куточку безкрайого свѣта, де знаходяться наше соньце з усіма зьвіздами і наша молочна дорога. В тім куточку згуртувались до 20 мільйонів зьвїзд, як того додумавсь Гершель на підставі своїх дуже докладних помірив зьвїзд, описаних в його славній книзі „*Études d'astronomie stellaire*“, а з тою його думкою годиться і славний астроном Струве.

Але ж се тільки одна зьвіздна хмара, один куточок неба, а таких хмар у свѣті безліч!... Вже сам Гершель налічив до півтретя тисячей таких зьвіздних хмар.

Коли ж так, то хто ще поважиться перелічувати всі зорі свѣта? Після всього, що було досі сказано, мусимо думати, що просторови нїде нема кінця, та що всюди на свѣті є небесні тіла, що кружляють своїми дорогами в безконечному морю етера. Воно то й правда, що ми не можемо собі уявити, щоб свѣт не мав нїде кінця, але ж ми й не спосібні зложити розумну про те думку, який і де міг би бути той кінець і край цілого свѣта!... На такі питання знемагає наша думка!...

Наш свѣт і вселенна.

Тепер питання, свѣт чи свѣти? А може й безліч свѣтів? Відповідь на се залежить від того, що після нашого розуміння можна назвати свѣтом.

Наше соньце дає нам свѣтло і тепло і є жерелом безконечного життя роду людського і життя цілої природи на землі. Не було б соньця, не було б і життя на землі. Тому й можемо звати соньце і землю „нашим свѣтом“. Але ж у тому просторі, де земля наша докола соньця до рогу свою верстає, обезначені шляхи ще й для других таких планет як земля. Як вже знаєм, кружляють докола соньця ще великі планети: Меркур, Венера, Марс, Юпі-

тир, Сатурн, Уран і Нептун, та ще кілька сотень малих планет, безліч астероїдів а часом долітають туди і комети. Коли ж хоч на декотрих більших планетах живуть розумні сотворіння, може й звершенійші як люде на землі, то й вони мають право звати наше соньце своїм соньцем, а наш сьвіт своїм сьвітом. Признаючи їм право на спільність животворячого соньця, ми годимось на те, щоб звати нашим сьвітом всі небесні тіла, що кругом нашого соньця літають. Се один сьвіт, в одному куточку безкрайого неба!

А що ж таке ті незлічені зірки, що у погідну ніч мерехтіють на небі? Се нові соньця, далеко дуже далеко, розкинуті в просторі, а кожне з них то осередок нового сьвіта, жерело безконечного життя!...

Але ж бо таких соньць як наше є ще безліч у молочній дорозі, а поза тою величезною громадою соньць є ще безконечний простір! Той простір то не пустка. Там розкинуті місцями імлі, деяких можна телескопом бачити. Тому мусимо думати, що і поза молочною дорогою є ще громади соньць, що кругом кожного соньця кружляють інші планети, а навіть більші як наша земля, бо вже й між нашими планетами є декотрі далеко більші від неї. Кожне соньце з своїми планетами се новий сьвіт, отже і сьвітам нема ні ліку ні кінця! Тую безліч сьвітів назвемо всесьвітом або вселенною.

Що ж тепер „наш сьвіт“ проти вселенної? А що земля або й сам чоловік проти неї? Чому ж би то думати нам, що наша земля то самий осередок вселенної, а рід людський то єдиний рід розумного сотворіння, не тільки на землі, але й на весь сьвіт? Така думка, що ціла вселенна сотворена тільки для чоловіка, се соромна зарозумілість! У покорі мусить розум людський признати, що всі незлічені соньця вселенної не на те тільки сотворені, щоб зірками мерехтіти на небі і веселити серце чоловіка на землі. Ні, така думка недостойна великості вселенної, а ще більше недостойна самого Творця!

Наше соньце се жерело безконечного життя на землі. Силою тепла свого підносить соньце воду з моря під

облаки, а атмосфері землі каже нести і розсівати її дощом і росю на поля і луки, сади наші і ліси, де вода збираючись потоками, бистрими річками і могутніми річками, поміж горами, дебрами і долинами біжить назад до моря, а здовш свого русла готова віддати до нашого вжитку тую незмірену силу сонця, що у воді притаїлась. Силою світла свого удержує сонце таємниче життя роду людського і життя різнородної зvierини і зелені. Своім світлом будить сонце хемічні сили до праці у величезних лабораторіях природи і побільшує безмірні багатства землі.

Питаємось тепер, чи було б розумно, як би сотворіння інших далеких світів, бачивши сонце наше як малесеньку зірку на небі, думали, що єдине призначення тої мерехтливої зірки вкупі з іншими незліченими зорями веселити серця їх? Така думка достойна хіба одних малолітків і тому не годиться і нам думати як малоліткам. Тому то ми не сумніємось, що і другі сонця мають призначення, своїм благодатнім світлом і теплом удержувати безконечне життя других, нам незнаних, світів вселенної.

Кінець і новонастання світа.

З усіх питань, які про ті світи нам насуваються, є для нас найважливіше питання, від чого можуть небесні тіла провалитись, щоб засвітити новою звздою?

Як знаємо, ширше в просторі безкрайого неба дуже тонесенька матерія, що етером зветься. Як філями незрівняно густішого повітря розноситься гук і голос, так несеться на філях всесвітнього етерового моря світло і тепло, а як тепер знаєм, ще й промінне електричної і магнетичної сили, та ще здається, що і сила гравітації і хемічна сила без етера неможлива. Як би не те море етера, то не доходило б до землі ні тепло, ні світло сонця, ні сяєво далеких звезд. Те промінне світла і тепла, що походить від сонця і звезд, є для нас незбитим доказом, що в безкрайому просторі ширше матерія, етерове море, в якому віками переливається безмірна

енергія від одного до другого світа. Матерія етера є дуже тоненька, як пробувано вилічити, вона багацько міліон раз рідша від нашого повітря. Після рахунку Г'яна важить один кубічний кілометр етера тільки 0'0009 грама, а після Томзона буде етер 7400 раз густіший, один кілометр важить отже 6'7 грама. Та хоч як тонесенька тая матерія, вона мусить, хоч незаметно і дуже помалу, зупиняти небесні тіла в їх руху, як вода зупиняє корабля, або як повітре зупиняє летючу кулю.

Які ж наслідки будуть з того, що етерова матерія зупиняти ме рух землі і других планет?

Припустім найперше, що етер не ставить жадного опору рухові землі. Земля летить з великим розгоном докола соньця, а еліптична дорога її мало що різниться від круга, в якого осередку стоїть соньце. Земля перелітає в одну секунду майже 4 миль дороги, і тая велика скорість її руху, як і велика маса самої землі, є для нас мірою великого її розгону. Того розгону не може сама земля ні змінити ні втратити. З того виходить, що, як би соньце яким чином втратило нараз свою притягаючу силу, то земля мусіла б летіти з тим самим розгоном, але вже не докола соньця, а по простій дорозі, почавши з того місця, де була земля, як зникла притягаюча сила соньця. В тому місці проста дорога землі дотикається первобитнього круга, значить, вона стоїть прямо на промірі того круга.

Возьмім тепер, що соньце притягає землю. Задля свого розгону хоче земля летіти простою дорогою, на бік від соньця, отже віддалитись від него, але тепер тягне її соньце до себе; тому падає земля до соньця, значить, вона безустанно відхиляється від простої дороги і так постає кружляння землі докола соньця. Земля падає безустанно в напрямі до соньця, але так, що віддалення їх не зміняється. Земля звернула з простої дороги, але вона не звертає з кругової дороги. Сам рух її вічно удержує її в кругобігу, бо сила, що тягне землю до соньця, знайшла рівновагу в центрифугальній силі землі, що пре землю в противний бік від соньця. Зникне притягаюча

сила соньця, то зникне і центрифугальна сила землі, і земля летить, як вже знаємо, простою дорогою.

Не так летіти ме земля, коли припустимо, що опір етера буде такий великий, що земля від него в своїм кругобігу нагло зупиниться. Такого опору не може ставити етер, але ми можемо собі думкою уявити, що такий опір є, і побачимо тепер, куди простувати ме земля.

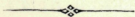
Зупинившись в своїм кругобігу, земля не останеться на місці, бо сила гравітації тягне її до соньця а центрифугальна сила землі зникла, бо зникла скорість її руху. Земля, повернувши сторч до кругової дороги, летіти ме прямо до соньця, все скорше і скорше, чим ближше до него, а, передетівши величезну проваль 20,000.000 миль, впаде з таким розгоном на соньце, що мусить від него перемінитись в пару.

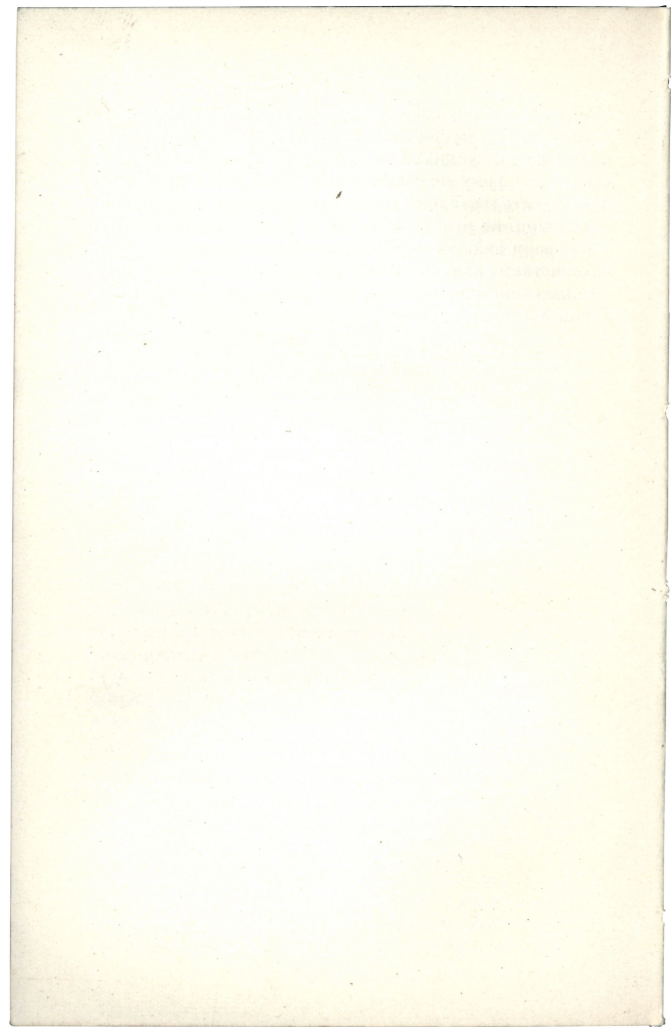
Після того, що сказано, не буде тяжко зрозуміти, як кружляти ме земля докола соньця, коли етер дуже по мало зупиняє рух її.

Земля не кружляти ме тепер вічно докола соньця, але вона і не впаде нараз на соньце. Від опору етера поменьшає скорість руху землі, і тому мусить поменьшати і центрифугальна сила її. Тепер вже не буде рівноваги між тою силою а притягаючою силою соньця. Сила соньця перемагає, і тому стане земля звертати з кругової дороги, наближуючись до соньця, тим більше, чим більша буде зупиняюча сила етера. Земля кружляти ме докола соньця і робити ме що раз менші і менші колеса, аж поки не провалиться, і не впаде на соньце з розгоном, відповідним до свого початкового віддалення. Від того наблизування землі до соньця мусить поменьшати і час кругобігу землі, значить, наш рік буде все коротший і коротший.

Відколи остались спомини людські, не замічено такого коротшання року, і тому думають люде, що і земля і другі планети нашого сьвіта ні трошки не звернули з своєї дороги, та й тому вважають вони ті дороги вічно безпечними і сталими. Але ж досьвід наш обнімає тільки невеличку пору вічності, тому не можемо казати, що земля ніколи не звернула і не зверне зо свого шляху.

Напротів, мавши певноту, що матерія етера ширяє по цілому світу, мусимо також думати, що ся матерія, як кожна инша, зупиняти не, хоч дуже незаметно, рух тіл небесних. Тому не тільки наша земля але й другі планети мусять все більше і більше наблизуватись до сонця, поки вкінці не рунуть, одна після другої, в тую утробу, з якої вони вийшли перед незліченими віками. Се буде новонастанне нашого світа, але епохи, після яких таке новонастанне починається, такі великі, що не обняти їх хочби й думкою нашою.

КІЛЬКА СПОМИНІВ ПРО КУЛІША

І ЙОГО ДРУЖИНУ

ГАННУ БАРВІНОК.

✓

ALLIANCE OF THE AMERICAN PEOPLE

FOR THE PEOPLE

AMERICAN PATRIOT

Куліш і його дружина.

Купил в фото-букинист.

Мотронівський хутір.

„Добре, добре зробили б есте“, — писав до мене 1880-го року мій покійний друг Куліш — „коли б запитали до нас на хутір відпочити. Надходить час провінційальної преси. Чи не вважали б ми чого гарного на людську освіту? Мені не можна кинути свої плуги та воли, а Вам би, здається, годилось прибігти хоч на тиждень, коли не на місяць до нашої господи, на нашу втіху, на обнову забутого, на суспільню пораду.“

На ті щирі і сердечні запросини поїхав я радо на Україну і прибув до Києва 28-го липня, де дожидали мене Куліш і його любя дружина Ганна Барвінок. Розглянувшись в городі поїхали ми потім вкупі до хутора Мотронівки, недалеко від Борзни.

Хоч вже минуло 24 років, як я гостював у Кулішів, але хутір Мотронівський остався мені в такій живій і дорогій пам'яті, що мені здається, наче б я ще недавно його бачив. Я тямлю добре старезний двір під солом'яною кришою, з ганком, з високими тополями і з широким подвір'єм. Правобіч того подвіря стояли стодоли і будинки для всякого господарського знаряддя, а лівобіч хліви для скоту. За двором був великий і розкішний сад. В тому саду, між липами, почивають тепер тлінні останки покійного друга. За життя сам він доглядав тих широко-гілястих лип, що, розрісшись незвичайно розкішно, розливали літньою порою пахощі свого цвіт'ю по всьому саду. Він доглядав їх як зінці і мовляв, як то буде „добре“ між ними почивати в могилі йому і його любій дружині. Поза садом стелились рільні поля, яких належало тоді до хутора 45 десятин, а між полями виднілись розкинуті зелені гаї.

В хатах хуторного двора була всюди простота, достойна угодників божих. Не було там жадної городської роскоші, паньської пиhi або якої непóтреби. Кілька років пізнійше, 6-го падолиста 1885-го року, згорів Кулішів хутір. Згоріли не тільки господарські будинки але й сам двір і майже все, що в йому було, між іншими багацько рукописий. Тай з моїх листів писаних до Куліша в роках 1870—1885 не осталося мабуть нічого. Листи Куліша, писані того часу до мене, збереглися майже всі, і будуть свого часу видруковані.

Під той час, як погорів Кулішів хутір, був арендатором якийсь поляк Заленский, уроженець Сибірі, котрого рекомендував Кулішеві Борзеньский нотар. Арендатор, позвизивши пашню з поля на токі, забезпечив її від огня в банку і, діставши після пожежу забезпечену премію, не поніс жадної шкоди. Кулішеве ж добро пропало, бо хуторські будинки і двір не були забезпечені. Куліш догадувався, що сам арендатор підпалив будинки, але не можна було сього доказати.

Про того арендатора писала мені сього року Гана. „Вам звісно, що я вся занята була найтруднійшою роботою, господарством, котре ще при сьому і давало мало доходу, а суд прекрасний, присудив нашому арендаторові два роки хліб з поля збирати для себе. А він не тільки нам нічого не заплатив, а ще приїхав без копійки, — то сіно і борошно і навіть сахару і солі, — сказано, все йому дай, і три неділі жив на нашому удержанню. От які у нас судді! Кажуть, що велику взятку взяв з арендатора, а все таки сам з довгів не визволився і — застрілився. Куди нам було тягатись з такими! Арендатор нас тричі палив, не з ненависти, а застраховавши добре поцінно хліб, щоб получить за се гроші. А щоб не подумали на його, то почав палити з воріт, мов люде не хороші. А вони нас ні перше ні потім не палили. В сусідах — в половинщиках ми ворогів немаєм. Він у ночі машиною по имолочував, попродав, а потім солому вже паливі — все до нитки спалив.“

Такі то тії гаразди хуторські, то й не дивниця що Куліш відчував часто конечну потребу, від часу до

часу жити у великих городах. Там почував він себе в обхваті цивілізації, і був тоді літератором. Бувши в городі думав він і дбав тільки про українську літературу, а в бібліотеках стежив за всесвітньою наукою і філософією. Але в своїм хуторі був він передовсім господарем. Як не побивався в полі, то на току́, або в саду́. До всього прикладав він свої руки, орав, сів, корчував, рубав і садив. Він і за варстатом майстрував. Тільки, як не було пильної господарської роботи, то засідав тоді до літературної праці, якій ніколи не було кінця. *Procul negotiis* не мало для Куліша і в хуторі жадного значення. Він не марнував ні одної хвилини. Була се натура не тільки благородна але й незвичайно енергічна, і майже невтомлива робуча сила.

Скільки раз я або сердечна дружина просила Куліша, щоб він беріг своє здоров'я, то він все мовляв, що йому така важка праця по книжках нишпорити, як тому „качурові догори хвостом на воді становитись“, а в одному листі написав до мене:

„Пишите, щоб я беріг своє здоров'я. Оце ж я його й забезпечую тим, що хуторний мій став зробивсь текущою водою. Мені вже пані раз по раз про здоров'я кучать, а я їй товчу одно: от то була моя погибель, як заточено мене на острів Патмос! Та ж Ви бачите, серденько, що се вбивання свого здоров'я книжками вельми покладливе: ось бо вбиваю його років із сорок, тай не вбив і досі; а ті люде, що гуляли по вечорницях, та береглись важкої праці, давно переселились у царство мертвих.“

Куліш любив щиро Україну, і рад був неба для неї прихилити. Прихилив же він тим, що безкористно посвятив для неї своє життя і свою працю. Він шукав і корився одній тільки правді. Копаючись в архівах ще недавньої бувальщини нашої, добачив він в гріхах предків наших причину нещасної долі України, і ті гріхи картаяв він безпощадно і безбоязно, не з пихи, не з погорди, а всім добра бажаючи, живучому і будучому потомству. Не злюбили ж його за те сучасні люде, що вертілись, наче в очарованому кружі, у своїх пересудах, у віршованих і

невіршований фантазіях, з яких, по думці Куліша, може вивести людей тільки сила річей.“ Та не тут місце про те розказувати, як і про те, у чому й сам Куліш помилявся. Хто ж бо на світі ніколи не помилявся?*)

Я гостював у Кулішів кілька неділь. Дні бігли незаметно. Беатріче, — так звали ми ідеальну дружину Куліша, — дбала, чим би тільки душі і тілу догодити. Кожного дня придумала вона щось нового, щось несподіваного і веселого. Після охочої праці починалась між нами щира і дружня розмова, що перемінювалась часто з народними піснями, в яких Куліш дуже любувався.

В розмовах наших брала участь і дружина Куліша, та все з ніжністю і розвагою, кладучи кожне своє слово на золоті терези. Я любувався її, незвичайним у жінок, патріотизмом і благородним почуттям до літературної праці свого чоловіка, яку вона вміла, з великим самопожертвуванням, піддержувати і захищувати.

Вечорами віддыхали ми, завсїди у трое, в саду і розмовляли часто і про науки природні. Найбільше інтересувала Куліша астрономія. По його прозьбі розказував я про творива небесні, про їх настаннє, їх безустанну переміну і їх кінець, що є й початком їх новонастання. Любуючись сам дослідями Ріттера, провадив я річ основно, як перед якою колегією.***) Незмінні віковічні закони, котрим мусить коритись ціла вселенна, а найбільше

*) При кінці книжочки: В обороні Куліша.

**) Того часу появилася в журналі Wiedemanns Annalen für Physik und Chemie ціла черга наукових праць та ще окрема коротка їх збірка: Mechanische Wärmetheorie und ihre Anwendung auf kosmologische Probleme. Ті дуже цікаві наукові праці були предметом моїх лекцій на університеті у Відні 1878-го року, де я, будиши доцентом, викладав тоді про „механічну теорію тепла“ і про „кінетичну теорію газів“. Любуючись славними дослідями Ріттера і довідавшись случайно від самого Відемана, що Ріттер питався його, „чи не знає він кого на світі, хто интересується такими всесвітніми питаннями“, здивувався я вельми, і — написав 1880-го року популярну статтю про нові і перемінні зьвізди, що появилася безіменно в науковому додатку газети Wiener Allgemeine Zeitung.

закон непронащої сили, викликали в душі Куліша велике очаровання. Він набирався духа, віруючи, що і сила правди в інтелектуальному світі ніколи не може пропасти. Тому і вірив він, що, як не слабосильний інтелектуальний світ України, і для нього стоїть твердо той віковичний закон!

Після наукових розмов сповнялась душа Куліша супокоем, і здавалось мені, що він набирав більше охоти до нових літературних подемів. Які почування будились в душі Куліша, що дуже любив природу, висказав він у гарній вірші „Молитва на спомин зорявої ночі на Вкраїні“, яку подаєм далше. Написав він тую молитву одушевившись оповіданням про нові і перемінні зьвізди.

Розмова про наші народні справи провадилась на тему, що кожний некультурний нарід бачить свій ідеал в одній тільки грубій силі. Се річ понятна, бо сила розуму його нікчемна. Але для русько-українського народу, що хоче і мусить допевнятися культури, коли не хоче бути рабом других культурних народів, має бути ідеалом, не груба сила і кулак, а освіта і лагода. „Світло просвітить всяку темряву, аби держати його високо“. Тільки ж, як не відала, так і не відасть культурників і проповідників освіти ні гайдамаччина ні козаччина. Не відасть їх і те нікчемне руське паньство, що, ганяючи за гонорами, відцуралось свого народу і, дбаючи тільки про лехку наживу, ще й тепер лакействує на услугах москалям і полякам. Апостолів культури відасть не кровожадна а благородна, хоч вбога але освічена інтелігенція, якої поки що на Русі мало, а яку треба множити, проповідуючи правду і науку.

На козаків дивився Куліш як на людей, про яких мовляв Прудон: „Найубожша маса через те саме, що вона найубожша, єсть і найтемнійша і найзаведливша і найлехкодушa.“ Не хвалив же Куліш і польської шляхти, бо вона через своє безладде „проциндрила пишний край від моря до моря“.

Комунізмом, що проповідують „школярі“, нароблять вони халепи тільки „письменним дурням“, а в пахáрську громаду наука ся не пійде, ні в Галичині ні на Україні,

„Не так стоять речі на Україні, щоб темний люд сдухав такої пропаганди. Шляхом гайдамаччини і козаччини нікуди йти. Усі шляхи перегорожені початками культури. З культурою ж ніхто не бороти меться так, як з лядським безладдєм, а коли схоче боротись, то вдариться лобом у стіну.“

Так думав Куліш, і ті його розумні і благородні думки стеяться перед нами, як червоні пасма по канві, у всіх його історичних творах, винявши перші його повісті, як „Михайло Чернишенко“, в яких і він помагав ідеалізувати історію української козаччини.

Подаєм тепер віршу Куліша на спомин зорявої ночі на Україні, а крім того ще два листи його з років 1880 і 1881-го.

Молитва.

Присвячена Д-рові Пулюєві, на спомин зорявої ночі на Україні, в хуторі.

Ничто! но Ты во мнѣ сіяєшь
Величествомъ Твоихъ добротъ:
Во мнѣ Себя изображаєшь,
Какъ солнце въ малой каплѣ водѣ.

Державинъ.

Всесильний! я Тобі молюся,
Молекул козмоса Твого ...
Де Ти, хто Ти, — даремне бюся,
Нї, не збагну во вік сього!

Во вік науці не обняти
Всього, що Ти создав еси ...
Даремно розум наш крилатий
Шукає краю небеси;

Знемігшися, на ту пилінку
Спускається, що ми звемо
Вселенною, — що на хвилинку
Її в імперії рвемо.

І тут безодня животвору,
І тут премудрість без кінця ...
Однаково горі і долу
Сияє світ Твого лица.

Молюсь, не дай мені з розпуки
Зректись розуму мого :
Нехай не гасне сьвіт науки
В проміннях сяєва Твого!

Нехай мій дух, в земній юдолі,
Не знижується до звівірат;
З Твоєї пресьвятої волі
Нехай во віки буде сьвят! П. Куліш.

З Мотронівки, 1880, червня 7.

Дорогий і високоповажаний Пане Докторе Іване!

Поздоровляю з новим займищем серед Німóти. Не озирайтесь нї на Харків, ані на столешні наші всеучилища. Там середина Вашої наукової займанщини, там! Ви наш український та й руський маркграф. Стійте собі з Богом, мов той граничний терм з двома обличчями — німецьким і славянським, і дасть Бог, що мати мете величню ролю на славяно-німецькому дивóзорі...

Сьвяте Письмо нехай іде в сьвіт з двома нашими йменнями. Напечатайте такий титул: Сьвяте Письмо Нового Завіту, мовою русько-українською переклали вкупі П. Куліш і Др. Пулюй.*)

Добре, добре зробили б есте, коли б завитали до нас на хутір відпочити. Надходить час провінціяльної преси. Чи не врадили б ми чого гарного на людську осьвіту? Мені не можна кинути свої плуги та воли, а Вам би, здається, годилось прибігти хоч на тиждень, коли не на місяць, до нашої господи на нашу втіху, на обнову забутого,

*) Новий Завіт видруковано на мій кошт 1881-го року в друкарні товариства ім. Шевченка у Львові. Допоміг трохи грошима і друг мій Іван Білозерський. Ціле сьв. Письмо старого і нового Завіту, видання британського і заграничного біблійного товариства, вийшло 1904-го року у Відні.

на суспільню пораду. Після сьв.Іллі мушу їхати днів на два до Києва, та день загаюсь ув Острові, — є там стародавня церква, руїна з фресками, ще ХІ століття і груб з мальованими кахлями ХVІІІ століття. Дома не хочу святкувати іменин (27 липця); бо не люблю квакання нашої темноти. От коли б Ви пристигли до Києва 28 або 29-го липця, дак ми б і церкву і мальовані кахлі побачили вкупі, та і до домівки нашої приїхали. Ну же бо, одверніте очі від реторти! Хемія і фізика гарна й за вікном Віденського кабінета, а що в нас на хуторі, дак і Господи!

Пані моя все кволить на голівоньку. Помагає їй весела розмова. Привезіте, спасибі Вам, гитарні струни. Гарнесенько Вам уклоняється Ваш

П. Куліш.

Покланяється Вам і сестра її, що бачились Ви з нею у Відні. Вертаючись до дому, шукала Вас по Відню, та не знайшли комісіонери. Тепер вона в нас гостює.

Р. Б. 1881, червня 18. З хутора Мотронівки.

Вельми любий пане Докторе!

На силу та на превелику силу відгукнулись таки Ви до нас, дак за те ж із зоряним концертом. Високим тоном засьпівали есте! Між тими новими зьвіздами сяє певно й наша Малоруська Зьвізда, присьвічуючи новім астрологам до „нового діла“. Спасибі Вам за гарний гостинець літературній; та не гаразд робите, душачи себе шкодливим воздухом у своїй лябораторії. Бог не єсть Бог мертвих, а живих. У гробу хто ісповідує його? Тим для самої хвали Божої, для того, щоб ім'я його сьвятилось Вашими устами, мусите ощаджувати силу свою і подовжувати яко мōга жизнь свою. Коли б моя воля, я післав би в Відень якого бурного духа, щоб восхватив Вас із фавстовської Вашої студії та поставив перед моїм Апи-

сом. *) Тепер мій Апис реве, нахиливши гамалика, рве землю ратицями і показує, яким треба бути ученому чоловікові на своїй плодотворній роботі. *Mens sana in corpore sano*. Із телят поробились уже маленькі Аписі, котрих він учить стиратись лобами та кріпити виї свої і нозі свої. А замість них у телятнику помагає з бичком телушка Явдошка (вродилась на Явдокию), золота шкура переполоса з срібною, краси дивної, *spes magna futuri*! Сад повен нахощів. Поуз молочної кущі жасмину зацвіла жовта роза, нагадуючи ті золоті цвітї, що римський папа дарує королям з великої ласки. Масочка вигохала вже четверо нових кошенят, котрих пестить мала Федорка, превесела і прерозумна дівчинка. Соловії ще не досьпівали пісень своїх. Либи ще лагодяться розпустити в повітрі солодощі свої. Хуторський Морфей наготовив повне решето маку, щоб осипати Вашу заклопотану наукою голову на довгий спочинок. Коли сподіваєтесь ув осени жити вкупі з нами в Відні, то перш усього поновіте в Мотроновці силу свою. Тай не один відпочинок покикує Вас сюди. Не хочу я печатати Шекспіра, не перечитавши з Вами. Певно не одно слово Ви мені додасьте з галицької мови, **) тай сам я вкупі з Вами зроблюсь правніщим. Написав я вже до Беднарського заказний лист, просячи вислати мені пробу печаті з тих вірш, котрих післав йому, вийнявши з „Ромео та Джульєти“, щоб придивитись і до шрифту і до формату. Може зачну печатати, коректуючи з хутора, а може, порадившись із Вами, відрочу на Відень.

Семя Василя Білозерського гостює вже в нас, а сам він хоче приїхати після Ілї, або перед Спасом.

Голови козацької не посилаю. Треба щоб її змалював

*) Куліш любив скотину. Кожне мало своє ім'я. Знала ж і вона свого господаря. Було, коли випустять коней на широке подвір'є, вони бігли тельмом до нього тай обнюхували його кешені, з котрих часто діставались їм ласощі.

**) Дехто з теперішніх українських літераторів протестує проти галицьких слів!

хороший маляр, тай до ладу, до слухного місця, а не на те, щоб виставляти по єзуїцьки фалшиве средство для доброї целі. Я написав молитву до Шекспіра, в котрій молюся ось як від щирого серця:

.....
 Нехай нас укротить твоя душа велика,
 Нехай покине нас козацька воля дика,
 Що кровю тїшилась, хвалилась пожарами,
 Туманила людей брехливими вістями,
 Піснями славила безумне гайдамацтво,
 Кляла культурників, як людоджерне паньство.
 З культурників еси найбільший воевода
 Ти, пишний цвіт і плід великого народа.
 Дай очі правнукам хижацьким просьвітити,
 Твій розум праведний слїпим благовістити.

Панї любенько Вас витає і закликає.

Щиро прихильний до Вас

П. Кулїш.

PS. Учора ввечері сьпівали дівчатка Вашї пісні. Ваша гитара сама озивалась. А лекцію про зорі Панї хоче слухати з великою жадобою.

Ганна Барвінок.

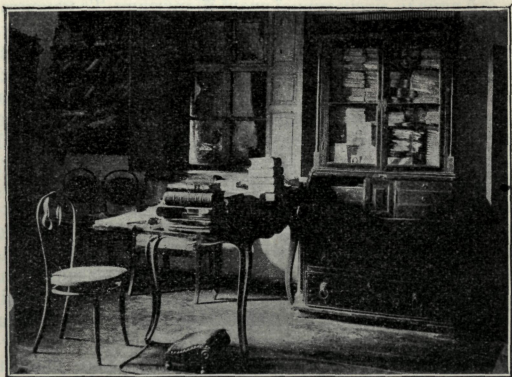
Що була Ганна для Кулїша і для його творів за його життя, і яку ціну він сам їй дав, се можна зрозуміти з присвяту, поставленого на первій сторінці його перекладу сьв. Письма. Присвятив він тую працю своїй матері і дружині такими словами: „Неньці моїй сьвяте-сенькій, *) їй душі невимірущій, сю працю, нею з малечку натхнену, благоговійно підношу. Дружині моїй вірне-сенькій, що неня мені по своїму образі пророкувала, сю працю, нею піддержану, захищену, підпоможену, низенько вклоняючись, підношу.“

*) Наш нарід в Галичині сказав би „сьвятої памяти“.

Чим була Ганна за життя своєї дружини для його творів, тим осталась вона і після його смерті. І тепер вона вважала і вважає за єдину ціль свого життя, захистити і зберегти дорогу його літературну працю для України. Та не легка се річ, зберегати рукописі, живучи в хуторі, на відлюдді! Остався їй ще в живій пам'яті нещасний рік 1885, коли то пожар Мотронівського хутора, як вже сказано, знищив, не тільки господарське добро їх, але й чимало літературної праці її дружини. Те мemento, що врзалося в душу Ганни огненним почерком, спонукало її передати всі рукописі на сховок до музею Тарновського в Києві, який після його смерті перейшов у власність міста Чернигова. Але й тепер непокоїла її чорна дума, що праця її дружини, дорогий скарб України, ще не на всі случаї обезпечена. Тому бажала вона, щоб всі твори Куліша, і переклад сьв. Письма старого Завіту, були видруковані. Вона бажала, та — може й не вірила, що те бажання її хоч в часті сповниться... У своїх листах до мене висказувала вона часто те гаряче бажання і робила се з великим пієтизмом для своєї дружини і з такою ж любов'ю до України, що було і для мене заохотою, доложити хоч би якої праці і стати Ганні до помічі. На жаль старання моє, щоб наукове тов. ім. Шевченка у Львові занялось виданням всіх українських творів Куліша, не довело до бажаного результату. Зате удалось мені, що до видання сьв. Письма, поводити всі кінці і подужати несподівано великі труднощі. А треба було поборювати, не тільки такі труднощі, що були звязані з самим ще недокінченим перекладом і докладати великої праці, але боротись ще з гіркими труднощами, якими причинялись деякі земляки. Пускали вони найперше невірні слухи, що п-ї Куліш править за переклад сьв. Письма дуже високу суму, а потім і розказували репрезентантам біблійного товариства, що Тарновський „подарував“ Кулішів переклад біблійному товариству, від чого поставали між репрезентантами і між директором того товариства непорозуміння а навіть неприємності. Яку ціль мали ті сплетні, котрих головним причастником був,

на жаль, один галицький земляк, не тяжко догадатись. Ціль сама по собі не погана, огидна тільки дорога, що мала довести його до тої цілі. Шкода, що той земляк не подумав про тую ціль перед — 34 або хоч перед 10 роками!

Якого жалю завдали ті сплетні Ганні, те висказала вона в листі до мене 1901. р. словами: „Лучче б мені

Кабінет Куліша.

було не возитись з рукописями до Києва, а вложити їх в торбу і спати на ній; згоріла б я, згоріли б і рукописі.“

Та і те лихо минулось, а британське і загран. біблійне товариство видруковало вже торік ціле сьв. Письмо старого і нового Завіту, і тепер я почуваюсь щасливим не тільки тому, що доля судила нам довершити літературну працю, призначену для освіти і найбільшій мас руського народу, але ще й тому, що і сердешна Ганна дожила і побачила сьв. Письмо на рідній мові.

Як вона радїла тим виданням, те висказала, скілько могла, в листї до мене, що його подаю дальше.

Немала ще заслуга її лежить у всіх тих виданнях Кулішевих творів, що після його смерті появились на Україні, до яких вона і своїми грошима причинялась, не зважаючи на свої недостатки. Нехай же буде за все те дяка і пошана для дорогої Ганни Барвінок по всій Україні, як довго гомонїти ме українське слово.

Годиться ту ще згадати, що д. Нечуй-Левицький, після смерті Куліша, з поручення Тарновського одну четверту частину старого Завіту переложив. Коли ж прислано біблійному товариству копії рукописей, зготовлені також з поручення Тарновського і на його кошт, то показалось, що і Псалми були ще не переложені, і переклад Куліша зовсім не зрадагований, котра то праця на мою долю випала. З подякою мушу тут ще згадати, що не малої праці доложив коло видання сьв. Письма і коректор біблійного товариства, що робив коректу після моїх норм, яких він вірно держався. Робив тую коректу один галицький сьвященник, котрого імя, сповняючи його бажання, на жаль, не можу виявити.

Хутір Кулішівка, 1904, червця 9-го.

Високоповажаний Добродію!

І не знаю, що Вам сказати! Бо нема слова, що б виразно було тому чуттю, що моє серце почувало, побачивши в руках Старий і Новий Завіт ... да ще у Кулішівці, у його власній хаті. Як раз я сідїла напроти його стола, де він писав Біблію; його столець, на котрім він сів, повязаний тепер завсїгда чорним бантом. Так живо туди я зглянула, очутивши в руках його працю, наче б то і його самого постать уздрїла за його письменським столом. Іллюзія ... Так серце забилося і мов обморок голову взяв. Боже мій! Чого доля була така неласкава, що не дала єму змоги самому так піддержати сей дорогоцінний труд, де саме багате жерело нашої мови, а мені ті дорогі пам'ятники самій перебірати і кохатись в них з сльозами на очах і биллю серця? ...

Скільки щастя, а горе повисшає те щастє... Хто б схотів на хуторі оттак одиноко жити, як я... вмерти тут?! Могила його мене держить і призиває з далека з родимого, гарячо любящого мене, кружка.

(Ту пропущено кілька стрічок.)

Научіть же мене, дорогий Добродію, як Вас дякувати за ті хвилини щастя, за Ваші високі праці і любов до рідної України, що Ви її підтримали і не дали такому важному труду самостійності нашої загинути.

Тяжко було б подумати, що чоловік бився 50 літ і так і слід його почез без Вашої підмоги великої. Казав один дуже осьвітчений чоловік науковий: „Не було б Куліша, не було б і Біблії.“ А я тепер скажу: „Не було б Пулюя, не було б Біблії.“ Так у нас рідкі бластителі добра і честі другого. Тисячу раз Вам спасибі. Дай Бог Вам сина свого наставити на свою дорогу.

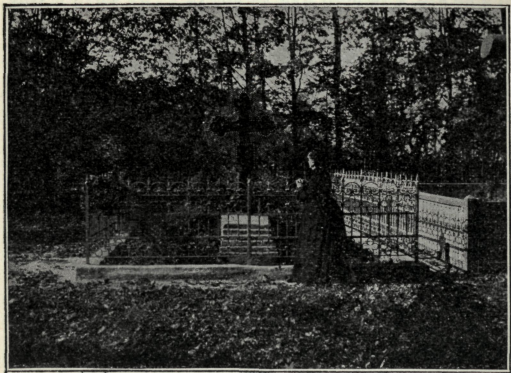
З великою повагою до Вас і щирою прихильністю

А. Куліш.

Посилаю Вам квіточку барвінка з могили дружини, хай вона Вам чуткому прихильному розкаже, що моя вірна дружина невсипуща почувала до Вас... Його риси не загинуть... Вашому дому мій найщирший привіт. Бажаю всім Вам всього найкращого.“

При тій нагоді мушу ще на вічну пам'ять ось про що згадати. В Росії вільно розширювати сьв. Письмо майже на сорок мовах і наріччях. Там вільно мати його на своїй мові навіть туркам і монголам, тільки єдиновірно-му 30-мільйоновому українському народові заборонено слово Боже на рідній мові царським указом 1876-го р., а коли я, перед 23 роками, просив о дозвіл для ввозу Нового Завіту в Росію, то Синод не дозволив того. Як же 1904. р. видруковано ціле сьв. Письмо у Відні, то можна було вислати Ганні первий екземпляр тільки завдяки князю Шаховському, що за його старанням, коли не помиляюсь, дозволено їй, діставати один тільки екземпляр кожного видання творів Куліша. Такі то загати для куль

турного діла поставлено в Росії для українського народу, і стоять собі ті загати ще й з початку 20-го століття! Так збиткуються в тій християнській державі над потомством того народу, що перед 251 роками добровільно, як рівний з рівним народом, признав московського царя і своїм царем, застерігши собі повну самоуправу України!

Ганна Барвінок перед могилами своєї дружини і свого брата.

Мотронівські могили.

Після смерти Куліша все змінилось в Мотронівці і мусіло змінитись. Не легка бо річ для вдови, та ще в літах приклонних, господарювати в хуторі, на відлюдді. „Все літо була в великих турботах“, — писала до мене Ганна Барвінок 22-го листопада 1904. р. — „бо ще наша рідна Україна не культивована, — все не вірно. Ніколи не знаєш, чи прийде хто до роботи. Хоч обіця-

ють, а дивись, і повернуть оглоблі в другий бік ... Ось зробиш плян свого дня, стосуючись до тоєї обіцянки, а робітники й не прийдуть. Так день пройде в очікуванні, а там погода перемінилась і так діла напрям другий взяли. Усе розстроїлось і день пройшов в тривожному очікуванні ... Іноді робітник і задаток візьме і могорич запє, а потім знайде або ближше або вигіднішу роботу, то й не йде, а ти його жди, та пожди ... Як жили у двох, то якось лехко оте все перейде через душу, а на самоті боротьба душевна, та ще моральне страданнє (Пропущені стрічки). Так і корись ... і вірно нічого не буде ..."

Колись, замолоду, вміла Ганна Барвінок всі такі труднощі перемогати. Вона сердешна вела сама господарку в хуторі, коли Куліш мусів жити в городі задля літературної праці, як се було 1871. року, як ми перекладали у Відні Новий Завіт, а потім 1882. року, як Куліш перекладав твори Шекспіра у Львові і друкував там переклад „Отелла“. Тепер же не стало їй сили до такої господарки, і тому треба було продати сусідам землю та хуторське обійсте і сад. Остався сам домок та одна чверть десятини землі під могилами Куліша і Василя Білозерського, колишнього співредактора „Основи“.

„Сей куточок“, — пише до мене дальше Ганна Барвінок — „знаходиться у кінці саду, коли памятаєте, круг пишний по своїй величавості природи. Дивні гігантські липи, клени, осики. І тут у крузі прогалина широка і — могила незабутих моїх, дружини і брата Василя, і великий дубовий хрест перед їх могилами. Брат Олімпій, — покійний уже, у січні рік буде, як він нас покинув, — поставив, щоб і на шляху було видно. Хрест у 19 аршин вишини, а на йому красива хустка на шпилі має, вишита нашими двома небогами, котрих він учив, і з нами вони жили і за границю їздили.

Я обгородила могили по змозі гарною решоткою, а на воротах зробили хрест і округи на їх шулах (одвірках) вирізали оці слова із „Дзвона“ Куліша:

І буде дух його із віку в вік сіяти,
Серця сьцілющою водою покропляти,
І рани гоїти і сьлози обтирати.

І гарно у тому куточку і печально все ... Дерева, як понахилялись своїми роскішними вітами до землі, як дружину втратили, так і zostались як і моя помраченна голова і душа пригнічена до смерті ... І розказати не можна, як мені і досі тяжко ... Ось восьмий рік на порозі, а я живу і сокрушаюсь і люблю той куточок безмірно. Все наповнила квітками, плакучими розами найбільше, а то і всякі квітки. І пчілка їм загуде, по мед прилетить, і калина в ногах і в головах.

Пташки будуть прилітати калиноньки їсти,
Будуть йому приносити од родоньку вісти.

Д. Кочубей, наш предводитель дворянства, дуже піддержав мого духа, прийнявши наш будиночок, так як єсть, із мебеллю і всьою обстановкою, як було при Кудіші в домі: портрети і деякі рукописі, одежа, столярня з верстаком і з начинем та столітній його стіл, де Шевченко не раз обідав, і Ви за ним, і інші личності, і семя наша з дїтства, а дружина 1843-го р. на йому обідала. А скільки річей було переказано за ним, а скільки дум перебуло, скільки радостей він перечув ... як би Андерсен, то все б те переказав.

Так, д. Кочубей устроїть музей у нашому будиночку і одвів гарне місто у Кинашівці, в своєму селі, в сміжності з Борзною, а від Мотронівки-Кудішівки через болото зимою теж три версти.

Ваш незабутий лавровий срібний вінок я вже передала в Чернігівський музей. Один пан згадав і пропитував про його, думав, що я його з будиночком передам. Уборка ріжної подробиці з будиночка довго задержала мене.

Боже мій! І радість, що я і се при життю спромоглась зробити, і що такий чоловік осьвічений, прихильний знайшовся і мене так заспокоїть. Я була у великому звору-

шенню і в благодарньому состоянню. А Ви Сьв. Письмо! ... Скільки мені радості зробили — щасливого почування пролили в душу. І тепер доземний поклін посиляю Вам своєї подяки. А тут його будиночок за мого життя заберуть на схороненне, з його думами, радостями, печалами; тут і серце мліло останніми помислами, останнім вздохом ... Ох, гірко подумати те, що приїду і вже тільки, вомісто будиночка, знайду порожнє місто і буду скитатись. Да все таки мені одрадній, бо знаю в чії руки його оддала. Спокійно умру.

Д. Кочубей бажає на сволюці вирізати, коли збудований і чий будинок. Він його одухотворить, і хоче по зразку того стола його, що я передала в Чернигівський музей, зробити другий і поставити у кабінеті на тім місті, як і був.

Я два листа до Вас списала, а все тільки про себе ... Бажала б я почути про Вас і чи вийшла Ваша книжочка? Жду нетерпляче Вашого дорогого листу, хоч маленького. Я вже на зимовнику у сестри і небог. Тут і брат Александер з жінкою. Трохи оддишемо у великій семі од незабутих утрат ... Бажаю Вам всього найкращого.

З великою до Вас повагою і щирою прихильністю

А. Куліш.

В другому листі писала до мене Ганна, що вже перевезено бібліотеку і цілу обстанову Кулішевого кабінета до Чернигівського музея, та що як раз за день до укладки книг приїхав до хутора д. Кочубей і познімав фотографії кабінета і могили. Після тих фотографій зроблені і кліші для книжочки.

„Тепер опустів кабінет — храм мій“ — пише вона — „се був мій одпочинок від усього гіркого ... Я у кабінет і навернутись не можу, мов чужа хата, і то противна ... До воріт проводила підводи а серце нило. Боже! як усе ото тяжко нести ...“

Не довго після того мусила Ганна ще й з домиком своїм розпрощатись і тепер стоїть він вже в оселі д. Ко-

чубея, в Кинашівці. Там він обезпечений проти руйнующого часу, за що належиться д-ві Кочубею велика дяка, хоч він вважає те діло як свій довг, бо, каже, зробив я се як українець, бачивши, як Ганна унівала під страхом за будуччину „великого Малороса і його домика, де він стільки дум передумав і потрудився для добра своєї України-Матері“.

З тою дякою для д. Кочубея за обезпеку Кулішевого домика вяжеться ще моя надія, що земляки Українці спроможуться, щоб і могили Мотронівські обезпечити. Не серед поля ж, на відлюдді, почивати тлінним останкам такого діяча як Куліш; не забути ж Україні свого сина.

„Не забудь мене, поки віку твого, моя нене Вкраїно,
Поки мова твоя, голосна у піснях, як срібло чисто дзвонить;
На що глянеш, усюди згадаєш свого бідолашного сина ...“

Не висказую тут ближше моєї думки, де достойне місце для Куліша. Коли знайдуться на Україні люде, що поставлять собі за ціль над сим питанням подумати і обезпечити тлінні останки Куліша, то прошу їх і мене залічити до своєї громади і звістити, як буде нарада.

При тій нагоді не можу опертись своєму бажанню, виявити ще одну думку. Ганна згадує в одному листі, що приїзжали до неї від „козачого общества“ запитати, чи не має вона чого проти того, що товариство хоче поставити школу „на вічну пам'ять Куліша“. Тая честь іде від народа і тим можна тільки радіти. Але, як розважиш добре, яка то буде тая школа, то й бачиш, що нема ту чим радіти. Як би в тій школі вчили мовою українською, то й добре, але ж там забивати муть памороки дітям московською незрозумілою мовою. Чого розумного не навчать а декого навчать хиба соромитись свого рідного. То яка ж то відрада знати, що московщити муть дітей українських в школі, поставленій за українські гроші, та ще присвяченій пам'яті Куліша?! А вже радіти такою школою, чи не був би се недостаток національного самопочуття і самоповаги? Тай яка ж то честь для Куліша? Хиба бажав він коли такої пошани? Скільки я

знаю, то ні! Нехай ставлять обрусителі на Україні московські школи для українських дітей на вічну пам'ять хоч би якому Каткову або Плевому!... Будем терпіти, поки нашого терпіння стане, але „козакому обществу“, коли члени його українцями почуваються, не годиться понижувати себе, а годиться перше всього дбати, щоб вільно було в школі по українськи вчити. Воно повинно домагатись того і при одному тільки й стояти, що як тобі наше не в лад, то ми з своїм назад. Коли правительство дозволить на Україні рідну мову, тоді нехай ставлять школи „на вічну пам'ять“, не тільки Кулішеві але й Котляревському, Шевченкові і другим заслуженим людям.

Та не одно тільки „козаچه общество“, а ціла українська інтелігенція мусить пильно дбати, щоб на Україні допущено рідну мову до школи, та не тільки до школи але й до уряду і до церкви, а того добється вона тільки тоді, коли сама говорити ме по українськи в себе дома, де укази царські безсильні, і коли вона скине те ярмо, що сама заложила собі на ший і добровільно його носить. На великий жаль носять те соромне ярмо часто й такі українські інтелігенти, що нарікають перед світом на царський указ 1876-го року і деклямують за Шевченком „в своїй хаті своя воля“.

Гірко писати такі докори, але ще більше гірко мовчати. Бо скільки десятків років минуло за моєї пам'яті, а між українською інтелігенцією на Україні не багатько до луччого змінилось. Тепер настала в Росії справдешня „весна“, а український нарід бажає і жде нетерпляче, щоб трісла і рушилась з місця крига указу 1876. року, що скувала душу України. Та не трісне і не рухне вона скорше, поки не рухнуть ті криги, що завалили домашнє і родинне життя інтелігенції на Україні, поки рідна мова не випре московської із семі української інтелігенції!

За тим спомином про Ганну Барвінок ще моє слово, читане над могилою Куліша після напихиди дня 29-го липня 1897-го року.

Дорогій пам'яті Куліша.

Друже Панталеймоне! Ще не давний час, як розлучали нас одні меридиани землі. Хоч вони були далекі від себе, так була ще надія, що зеніти наші таки ще раз до купи зйдуться, а тепер Твій меридиан посунувся геть далеко аж у безконечність... Де ж нам питати, де нам шукати Тебе, єдиний наш друже? Та чим розігнати нам свою тугу і невимовний жаль за Тобою? ... Що було на Тобі туземного і тлінного, те взяла назад земля-мати, як своє, для новотворення безконечного. Осталось нам Твоє нетлінне слово правди, Твої скрижалі, на котрих Ти написав „рукою власною“ завіти для українського потомства. Писав Ти їх і „рукою властною“,*) бо дана була Тобі власть з неба яко осьвіченому Гетьманові України, жегти словом серця людей і наступати на голови зміїв і шкорпіонів. Гетьмане наш! Тої власті не відобрала і не відбере в Тебе жадна людська сила. Ти Гетьман України *perpetuus, aeternus*, могутий, не мечем кривавого насилля, а булавою правди, сьвітла і науки! Витаю Тебе тим найбільшим імям, яким може пошанувати недобита Україна Твої козацькі заслуги. Величаю Тебе, Гетьмане, перед українською братією, що зібралась перед Твоєю могилою в імя правди, яку Ти проповідував, приймаючи за неї гонення і муки. Витаю і величаю Тебе, дорогий друже, вдячним і щирим словом, пишучи його на вольній землі Австрійській, на якій Ти шукав і знаходив притулок, звідки виходило на всю Руську Землю Твоє пророче віщання, на пробудження сонних і на воскресення мертвих.

*) Як арештовано 1847-го року між иншими й Куліша, — було се після доносу Петрова про українське політичне товариство Кирила і Методія в Києві, — то допитувались в III. одділенні царської канцелярії: „Для чого Вы подписывались рукою властною, какъ малороссійскіе гетманы.“ Куліш додавав до свого підпису „рукою власною“, а премудрі чиновники читали „властною“, тай здогадались, що стоїть перед ними гетман України!

Проповідуючи правду яко жерело свободи духовної, ходив Ти робом євангельським: коли гонити муть вас в одному місці, то втікайте до другого.

І не злюбили лицеміри ниці
Мене за правду, що навчила мати,
Глумились глуфом, мучили в темниці,
І похвалялись на хресті розпяти.

Я втік од тих, хто на костях осївся,
І між звірят вселився безсловесних,
Риканням їх мій слух не веселився,
Як і словами ницаків безчесних.

Одним один душею між чудовищ,
Я поучавсь творенням рук Господніх;
Цураючись невольницьких соборищ,
Шукав одради в помислах свободних.

Друже мій! Ти втікав від гонителїв українського слова на тую землю, „де над мислячою головою не стоїть з довбнею безголовий цензор, а за плечами в проповідника Христової свободи не притаївся поработитель кат“.

Ти, безбоязнений архістратиг України і Галичини мужественно підносив Твій громовий голос проти насилля православного і проти насилля єзуїцького.

Ти шукав правдивої релігії і моральності в Завітах великого Учителя християнства, і в Завітах всесвітньої науки, а не в мізерних видумках і постановах темного попівства, і тих мітрованих дуків, що тепер запроднують народ з душею і тілом московським царям і государникам, як колись запродували польським королям і панам.

Ти стояв вірно не по стороні сильних світа сього, а по стороні підневоленого і гнобленого народу.

Ти гордував ласкою і почестями тих, що держать людей в темноті духовній і в безвихідній бідоті.

Знаючи з історичного досьвіду, як вставали упавші нації, заповідав Ти українському світу, що дика сила викликає дику силу, а темрява темряву, так певно, як

любов множить любов, а наука піддержує науку. Ти заповідав, що не декрети тай не писане право, а культура нищила і нищить рабство народів.

Ти поставив наше національне знамено на високих баштах науки і гуманітарності. Ти не кликав людей на криваве діло, на грабане чужої предківщини, на доптане під ноги чужих святищів. Ти закликав і збирав до купи українську розполошену і розсіяну сімю до наслідкування предківського рідного слова, до наслідкування його скарбів правом науки і словесності.

Ти заповідав своїм братам робити своє діло, розмишляючи, як наукою осявічені люде, і добиватись до мети не мечем і кулачем, як предки Варяги і Січове козацтво, а наукою та лагодою.

Ти заповідав нам не хитати високих стільців і не зневажати справдешніх заслуг великих царів, хочби й чужих: „Нехай царі царюють, а великі пани панують. Общі причини привели їх до страшної переваги, общі причини вкажуть і розумну міру їх перевазі.“

Ти проповідував правду самоотверженно і любив її більше, як себе, Ти бо не зважав на тих, що, співаючи у завітах темних, зненавиділи Тебе за правду. Тай свої не пізнали Тебе!... Але ж Ти не впав духом. У бідоті і тісноті орав Ти перстами своїми твердий обліг український, зарослий тернем і дикими бодяками. Ти чистив поле і засівав його зерном мудрості Твоїї, засівав не для себе, а для потомства. До кінця життя свого працював Ти безутомно і не пустив марно хочби одної хвилинки, мовляючи, що „дні лукаві а жизнь коротка“. До кінця життя служив Ти одному Богу — правді.

Нехай же буде Тобі слава і дяка від осявіченого і благородного потомства української і галицької Русі за добрі діла Твої і за науку. Коли б Ти родився на землі вольній, між культурним народом, Твоя заслуга була б велика. Для нас заслуга Твоя незмірно більша тим, що Ти, будши сином підневоленого і неосвіченого українського народу, при всій нищеті його, був таки „силою“, був і — еси, хоч тіло Твоє таїє в гробі. Бо сила Твого

духа перейде і на потомство наше, а завіти Твої стояти муть на сторожі любої нашої України поруч із словом Тараса, генія нашого!

Прощай друже! А ми, поки живі, згадувати мем з благодарністю, що Ти був між нами. Ми держати мем вірно Твої завіти і передамо їх потомству під девізою: Лямпа́да аллѣлуйс тради́ційн, свѣтильни́ка один другому переда́дуть.

В обороні Куліша.

Примітка до ст. 52.

Хоч і Куліш у дечому помилявся, то мушу при тій нагоді сказати, що помилка в него далеко-далеко менше, як в тих критиків, що то критикують мову літературної праці, дивлячись перше всього, як її автор зветься. Коли йому на імя Марко Вовчок, а той автор ще й жінка, то мова її „поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста“, а як автор зветься Куліш, то і мова „штучна, силувана, академічно неповертлива!“ Такий суд видав про мову Куліша п. др. Франко в „Літературно-Науковому Вістнику“ 1905 ст. 42, незнаючи, що, поки Куліш виправляв оповідання московки Марковички-Віленської, то й мова виходила поетичною і квітчатою, а як перестав виправляти, то й на віки кінець тій поетичній мові!

Яка ж нерозсудлива і необережна тая критика п-а дра Франка! Куліш, родом Українець, що збирав і записував рідне слово по всій Україні, почавши з 1843 р., і мав нагоду добре пізнати навіть нашу галицьку мову, той Куліш, перекладач сьв. Письма і Шекспірових творів, що більше як половину століття писав для своєї України і любувався її рідним словом, він після суду самоувіреного критика п-а дра Франка не добре знав свою мову. Знала її краще московська жінка, що, повдовівши, виїшла за Українця Марковича і, побувши кілька років у зовсім змосковщених городах, там — о чудо! — за тих кілька років лучче вивчила українську мову, як Куліш між простим народом за цілий свій вік! Нехай же виба-

чить мені п. др. Франко отверте слово. Його суд се вже здобуток, не літературно-наукової тай не академічної, а хіба академічно-перевертливої критики, а суд його вийшов тому такий, бо в руках дра Франка невірні терези, на яких він важить літературні праці.

Цікава річ знати, що, як користувався п. Франко літературною працею Куліша, пишучи свої „орієнтаційні студійки“ до видання його перекладів Шекспіра, то назвав Куліша в передмові до Гамлета „перворядною звіздою в нашому письменстві“ і „великим знавцем нашої народньої мови“. — Куліш узявся, каже, перекладати Шекспіра „не для проби, а певний свого пановання над рідною мовою“. І той самий критик п. др. Франко пише тепер, що Куліш, той „великий знавець народньої мови“, і певний свого „пановання“ над рідною мовою, писав якоюсь „штучною, силуваною і академічно неповертливою мовою“!

Дивна логіка, як і дивне те, що др. Франко дальше написав у тій самій передмові до Гамлета: „Та вже те одно,“ — каже він, — „що Куліш своїм перекладом відкриває перед нами широкі перспективи, куди може дійти наша мова своїм багатством, своєю мелодійністю та ріжнородністю свого ритму, вже те величезна його заслуга. Признаючи вповні сю заслугу я (розумій ще більший знавець народньої мови) мушу сказати, що й Кулішів переклад „ще далеко не ідеальний, не те, до чого вже тепер була би здібна наша мова.“

Отже переклад Куліша що до мови „далеко не ідеальний“, а який той бажаний переклад має бути, те виявив зараз др. Франко словами: „Я не сумніваюся“, — каже він — що новий перекладач, мавши стежку протерту Кулішом, масу зворотів укованих ним, масу слів і фігур уведених у наш літературний скарб, „буде міг держати ся первотвору ще докладнійше, перекладати вірш за віршом, не розбиваючи одного на два або хоч на півтора (!), як се нераз трапляє ся і Кулішеві.“ — Ось і всі докази, чому мова перекладу Куліша далеко ще не ідеальна, і ціла рада для нового перекладача! А моя

рада така: розбивай собі одного хоч би на три вірші, аби думка вірно вийшла і мова була гарна.

Будемо ждати „ідеального“ перекладу творів великого Британця передовсім від п-а Франка, але раджу йому зробити той переклад чистішою мовою, як понаписувані його „орієнтаційні студійки“ до Кулішових перекладів. Для нашої багатой і мелодийної мови не годяться такі немилодійні чужі слова як: лишає в акції люки, деталь, детально, роль, імпульс, конфлікт, затхлий, знайомий, скруха, візерунок, дуфати, оскаржити, зальоти, жартливий, покровні ситуації, концепция, предилекция, ремінісценция, експляция, креация, реституция, фікция, мутация, ремарка, дістінкция, дискурси, найдрастичніший мотив, зін-ді-ві-ду-а-лі-зу-ва-ти і т. д. Коли вже критикуєть ся мову перекладу Куліша, то годилось ш-му критикові хоч свої „студійки“ написати красшою мовою. Прочитавши переклад Куліша а потім „студійки“ і критику п-а Франка мусиш мимо волі подумати: солодкий мед і без редьки.

Більше не хочу тут казати про тую критику п-а Франка, але годиться ще згадати, як дуже мало було робітників на нашій письменській ниві в 50-тих і 60-тих роках минушого століття; їх можна було на пальцях полічити. От тому то й треба було тоді не тільки заохочувати і московку до української літературної праці і виправляти її рукописі, але й сам Куліш мусів під кількома псевдонімами писати, щоб книжки виходили в світ, наче б то більше людей заходяться коло українського письменства, щоб те письменство не сьвітило своїм великим вбожеством. Кулішева повість „Воспоминання дѣтства“, написана по російськи, вийшла також під чужим імям „Николай М.“ а Куліш дізнавався потім, що не він а Макаров написав тую повість. Після журналу „Кіевская Старина“ з 1899 р. писав Куліш ще під псевдонімами: Іродчук, Ломус, Хуторянин, Панько Казюка, П. Необачний, Петро Забоцень, Д. П. Хоречко, Павло Ратай і Панько Небреха. Так було колись і здається не буде переборщено, коли скажу, що в 50-тих роках, коли

Шевченко мучився в заслання, Куліш сам один держав українщину своїми слабими руками, живучи безустанно в тривозі, що ось, ось все руне ... Шевченко і Куліш, се після Котляревського дві нові зьвізди першої величини на українському небі, ті щасливі зорі, що присьвічували і присьвічувати муть українському народові на крутій і тернистій його дорозі до добра і щастя, дарма, що хмари газетярського пустомельства і гідкої шарпанини затемнювали і ще затемнюють тут і там сяєво тих провідних зьвезд. Не застелять вони передцїлим українським сьвітом і небо і ясні зорі!

Куліш у Львові в р. 1881—1882.

Написавши кілька слів в обороні Куліша, хотів я на тепер скінчити книжочку, з тою думкою, що колись видрукую всі спомини вкупі, що довго вже лежать в мене написані. Та коли зложено останню сторінку книжочки, то якось тяжко стало, знати і мовчати на оте все, що п. Франко ще й в передмові до драми „Міра за міру“ понаписував. Там сказано:

„Перший том (Отелльо, Троїль і Кресіда і Комедія помилок), виданий самим Кулішем у Львові в р. 1881, зробив якесь неприємне враженє, по части задля деяких екстравагантій перекладу, по части загалом задля непочесної ролі, яку тоді взяв ся був грати Куліш у нашому політичному житю. При тім Куліш знеохочений політикою незабаром по надрукованю того тому виїхав із Австрії, лишивши всі свої наклади, в тім числі й Шекспіра, „у схованці“ в якогось, нікому з Русинів незнайомого, Поляка, де ті книжки перележали в паках 10 літ, поки по його смерті не продано їх на ліцитації книгарні Наук. Тов. ім. Шевчика, в якій вони й доси лежать нерозпродані. Скільки знаємо, Куліш у 1881 році приїхав був до Львова спеціально з тою метою, щоб видати повний переклад Шекспіра; на се якийсь український патріот дав був йому гроші — чутка йшла, що 6000 рублів.

Та по дорозі до тої мети Кулішеви трапилась okazія — його підійшли польські пани робити русько-польську згоду (без Русинів!). На сю пробу, на „Хуторну Поезію“, „Крашанку“ (два видання ні на що не потрібні) та на два так само безцільні видання брошури „Die Vergewaltigung des Basilianer-Ordens“ Куліш видав усі гроші і вернув ся без нічого на Україну.“

Прочитуючи тепер в друге передмову пана Франка, забажалось мені спитати в Ганни, чи читала вона передмову до „Міра за міру“, і хто се той щедрый „український патріот“. На той мій запит, зроблений дуже нерадо, зважаючи на приклонні літа Ганни, відповіла вона 21 квітня с. р. листом, з котрого, для історичної правди, годиться хоч важнійше тут подати. Вона пише:

„Тепер прочитала я „Міра за міру“. Тут п. Франко зовсім схибив із своєї дороги. Нї однієї копійчини моїй дружині ніхто не давав. А що до видання перекладів Шекспіра, то ось як се було. Ще за життя моєї дружини, за рік чи за два, приїздить із Києва до нас д. Тимченко (Серб). Де він служив, не знаю, в перше його бачимо. Він отой лист М. П. Старицькою, що я Вам колись післала, привіз дружині. Той лист дуже цінний в історичному значінню, і його давно годилось би надруковати, тому я Вам його й післала.

Так ото д. Тимченко приїхав у Кулішівку і просить у дружини Шекспірових драм для друку. Я ж прошу дружину не давати, бо копій не було. А той намагаєть ся, дружина ж моя сьміючись каже: „жінка не дозволяє.“ Но він таки просить, бо, каже, так лежати муть, то хоч за границею будуть істніти. Доки їм лежати? Позмагались, а потім моя дружина здала ся, і дала тільки три драми. Журба охопила мою душу, бо я знаю, як послі інфлюенції дружина, ще не очунавши, над рукописами невсипущо працювала не розгинаючись.

Поїхав і мов вода його зміла. Безконечно держить і не пише. Моя дружина не один лист посидала до його, а потім позитивно треує, щоб вернув, а вони мабуть слова

вибірали для словаря,*) а хто переписував собі. Бо Тарновський бувши у Кулішівці казав: „Як се Ваші драми по руках ходять?“ А дружина каже: „То може хто инший переклав.“ — „Я бачив в однієї пані, я Вам перешлю.“ — Се нам було цікаво. Що ж? Прислав, і се була копія драми-перекладу моєї дружини. Наконєць пише пан Тимченко, що той пан, що обіцяв гроші, роздумав, а чи не згодить ся дружина, дати їх до „Зорі“ яко приложення. Господи, як мене се образило! І розказати не можно. Вона нас лаяла-плямувала, а те, що кровю, за сухим хлібом, написане, оддай їм? Глум! Потім вернув п. Тимченко рукописі.

Послі смерті дружини я всьо одвезла в музей до д. Тарновського, і тогді то пропав переклад „Венецький купець“. Я себе виновачу. Зразу я не передала рукописі д. Тарновському, а положила їх аж у третій хаті від його спальні. Було вже пізно, розійшлись спати. У мене було ще страшне помрачєннє . . . то й не в гадку сказати, щоб замкнули хати. У ранці, забравши всю купу рукописей, віддала Тарновському, не зраховавши і не потребовавши розписки. Після смерті Тарновського не знайдено сієї драми. А я ж ще за життя дружини не раз тримала драми в руках і потім у себе позаписувала олівцем, переглядаючи їх. І розказати не можу моєї досади. Та що робити, як голова не про те думала. Так і загинула на віки та драма.**)

По смерті Тарновського д. Тимченко якось здавав драми у „Видавничу Спілку“. Я сердилась і докоряла Тимченка, що я йому не поручала сього, що він не мав права самостійно се робити. Здаєть ся він мені відповів, що йому д. Лисенко поручив. Я ж сподівалась, що тут будуть друкувати, в Росії, а вони вже зупинились за границею. А на які гроші, і яка

*) Д. Тимченко видав потім свій словар.

**) В листі Ганни з р. 1897, 18 травня, писаному до мене, поданий спис всіх Кулішевних перекладів Шекспіра. Стоїть там ще „Цимбелін“, значить і той переклад пропав.

умова, нічого не знаю. Хоч не скоро, а у нас по Україні прогуло, що якийсь пан пожертвовав на се гроші, а скільки, ніхто мені не казав. Давня річ, мені не хотілось за границею друкувати, оббірати Україну, та недоум мій . . ., я пів року по смерті дружини була зовсім наче не своя . . .

Вже потім, як стали друкувати Шекспіра за границею, я прохала по 20 примірників на спомин родині. Хоч і умру, а як полекшає для преси, то щоб передали сюда.

Усе наше пішло даром, і грошей нічиїх ми не проживали за границею, а свої мідні власні, іноді і на вечерю мали по 10 чернослив. Тай тепер, як заплачу за видання літературних праць моєї дружини д-ві Каманину, добросовісному і невсипущому трудовнику, то не знаю, чим ще й жити му. Та „Бог не без милості а козак не без долі“.

Була ще чутка, що будьто я бажала 20 тисяч рублів за Біблію. І сього ніколи не було. Як би не Ви, то нічого за неї не мала б. Мене тут богачкою вважають, а я бідолашна і живу дуже скромно, а тепер і хати не маю своєї. Та я сім не журюся, аби вона в добрих руках була.

Дружина дивну силу волі мала, могутчу — величню! Сьгодні занепаде під неправдою, а завтра воспряне! Тільки він був молодший, да нас було двоє. А я одна — одна, як билина в полі . . .

У передмові до „Міра за міру“ пише п. Франко, що Куліш підчас свого побуту у Львові в 1881-му р. „взяв ся грати непочесну ролю в нашому політичному життю“, та що для того і його переклади трьох драм Шекспіра потемніли. Так — у д. Франка часто і небесні світила темніють! Писав він про Куліша як про великого знавця української мови і назвав його „перворядною звіздою“ а потім і скасовав!

„Роля“, лучче сказавши драма, яку взяла тоді моя дружина на себе, була не тільки чесна і висока але й така тяжка, що тільки один Куліш був здатний, отой трагізм винести, оті всі турботи завдати собі на плечі заради своєї України. Треба дивитись на тую драму і

на Куліша уважливо і з розумінням, а не з вузьким упередженням і поверховно, як се робить д. Франко. Ось як се було.

Як ми жили у Львові, наш хазяїн Юркевич став получати телеграми з питанням, чи літератор Куліш ще у Львові. Сі розпити від літераторів польських і до нас доходили. Раз не було дружини дома, то і мені довелось з одним таким літератором розмовляти. Багато їх тоді поз'їзжалось до Львова, і вони то й запросили на обід мою дружину. А що там не було Русинів у зібранні, то се ж не вина Куліша; не він устроїв той обід. Були то асти на мою дружину. У відповідь подав він ноту високу — може нікому несподівану. Так сказати, він покориствувався нагодою і сьвітлим з'їздом осьвічених людей, і промовив слово про погибіль братії від насилля і недорозуму поліції та і самого поспільства. Те, що думає предложити моя дружина з пам'яті, уникає і від таких людей, котрі давно повинні б про се подумати і — дбати. Треба науці дати простір і розвинути її враз; треба все переробити і вчити по українськи у всіх учених заведеннях. Все озвалось приємним співчуттєм! Пийшли тоасти і віншования Кулішеві, і величають його „ініціатором і уповномоченим від України“. Моя ж дружина перечить і каже: „Я личність самостійна а не уповномочений України“. — Трудно мені й вимовити, як там було гарно, привітно; як від іскри самостійного, незалежного слова Куліша його думка запалала і опановала всіх. Рішили все переробити: постройти будівлі для гімназій дівочих і хлопячих і для висших заведень, які журнали на українській мові видавати, і багато дечого. Просили, щоб Куліш і рахунок на всі ті проекти зробив. Потім були в його з візитою: Сангушко, Сапіга, кн. Чарторийський да мало хто, а не сьлідила дуже і в слід забувала. Запитали в дружини, чи зробив рахунок, що б оте все коштувало. Куліш каже: „Зробив, коштувати ме півтора міліона“ — „І ми зробили, по нашому, треба два міліони, тільки треба Вам прийняти австрійське підданство“. — Бо ще був замір, видавати журнал „Хутір“, на що 6000 гульденів обіцяв дати

кн. Чарторийський, та ще для народа щось то 4000 гульденів. Чимало ж то думалось працювати, учебники писати, та гарних освічених людей, жінок і чоловіків, сюда запросити, щоб і мову крашу сюда заселити, не таку зденаціоналізовану, якою тоді писали. Про те тільки й думано, щоб засіяла наша Україна своїм умом і красою слова і душі.

Дружина згодилась навіть і підданство инше прийняти на якийсь час, поки доведе все те до ладу. Я забула багато дечого. І жаль мені якось, що він у другому буде підданстві а я теж в иншому, та думали, що за два-три роки все буде на ходу, тоді моя дружина знов повернеться на Україну.

Дружина моя була і у Смольки і писала про сей плян до Крашевською, і той відповів з повним співчуттем: „Летів би, як би мав крила, та літа приклонні не дають.“ Писав звісно по польськи.

Було, коли ходимо з дружиною у Львові, вона мені показує і каже: „Оттут добре повітрі і на видноці, буде збудована дівоча гімназія“ і таке инше. Перезабула трохи; д. Лободовський писав про те в „Южному Краю“. Він получив із Петербурга і документ, що Куліш переходить в австрійське підданство. Гірко мені було хоч і на якийсь час розставатись з дорогою дружиною, що для своєї вітчизни на все був готов. Щоб знати, скільки ту трагізма, треба було заглянути в мою душу!... І ціню і молюсь йому і падаю від сердешної ізтоми, — але треба роз'єднатись, хоч ніхто мені не боронив і в Австрії жити.

От-ото наче зріє діло великого і благородного настрою, а, як Куліш передався у друге підданство, то в Росії задзвонили у колокола, стали бити в набат і Галичане, а там Катков і Іван Аксаков, що і католицьку віру прийняв зрадник, і живе широко за польські гроші. І в газетах Каткова пропечатали, що Куліша і в Сибір не худо заслати. А тут і від Галичан те ж подяка... Пропечатали у Львові, що „уповноважений од України“ Куліш те і друге, хоч він сказав про себе, що він „самостійний“. Написав Куліш своє спростовання і поніс по редакціях. Був

заговор і ніде не прийняли його заперечення. На силу десь на Подваллі найшов таку газетку, що надруковала відповідь.

Незабаром за сїм, на весні 1882-го року, читає моя дружина в газетах, що передаються Василянські монастирі і добра Бзуїтам. Тоді пише він про Кунцевича і Рутського, несе по редакціях, — не приймають. Опісля їде до Відня, друкує німецьку брошуру: „Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten“, і тую брошуру конфіскують.

Оттак то наче повіяло на щось осяйне, благородне, і ми готові були на всі самоотверження для добра своєї нації, а там, хоч і великий гурт тої нації, та не устояли, бо малі засоби були в характерах.

Ми рішились: краще в Сибірію. Туди іногді і добрі люде попадають, то і вкупі будемо ... Ми думали, що нас на границі заберуть, і ми рушили в Росію — а може й в Сибірію ... Але ж Ви бачите, скільки літ ми там в Росії прожили. Вернули дружині підданство; він поїхав, присягнув, і ми зовсім спокійно жили, ніхто і словом, або яким питанням, нас не обідив. Так то наш чесний путь був у колючках, бо „було ще рано, як Куліш встав, темно було ще на дворі ...“

Моя дружина тільки мала на серці Галицію, одно добро для неї, і послідню копійку свою зароблену віддавала; про се і писати більше не хочу. Така у його ви-сока все життє його була мета, та Галичане його вічно понижали, лаяли і, щоб краще донекти йому, то і мене іногді.

Вибачайте, що стілько написала, та все гірке. Люде людьми. Все вони або по близкзоркості або по заздрості судять хибуючи. Та помимо їх хибного суду імя Куліша давно записано на скрижалях.

Спасибі Вам, що все клопочете про Вашого друга. Ви честь Галичан піддержуєте.

Не знаю, чому се фонд „Шекспіровський“ а не в пам'ять Куліша, коли той фонд постав ізза його пере-кладів?

До того листу Ганни мушу і від себе додати кілька слів і споминів.

Освіта українського народу була для Куліша єдиною метою через ціле життя його. До тої, так високої як благородної, мети простував він і в 80-тих роках. Він працював для неї, будучи пересвідченим, що все те, що робить ся для галицької Русі, буде зроблено і для України, та що освіта знайде собі дорогу з Галичини і на Україну. Так розумівши Куліша, можна й зрозуміти, чому він так щиро і безутомно працював для Галичини, і не зважав на те, що деякі галицькі земляки тай Українці понижали його за життя, як от тепер і п. Франко ще понижає пам'ять його, докоряючи за „непочесну ролю“. Чим же провинив Куліш перед трибуналом п-а Франка? Певно, що не метою, бо вона була висока і благородна. Міг Куліш хіба помилятись, шукаючи дороги до тої мети. Ну і чим же він тут провинив? Чи може тим, що хотів спробувати, не дороги кулаччя, а лагоди, та ще такої дороги, що сама перед ним нечаяно простелася? Куліш сказав при нагоді, у зборі, проречисте слово, і від того слова наче прозріли люде, не свої, а — Поляки. Потім приходять до него не аби які репрезентанти польської інтелігенції і заявляють, що вони раді б дати гроші для освіти руського народу, та ще й прокладають йому катедру на Львівському університеті. Що ж зробив Куліш? Може він все те прийняв, не роздумавши добре, і зробив яку кривду своему народові? Ні! Щоб не втратити своєї самостійності, він не хапався за катедру, а про гроші писав до мене 11-го мая того ж року так: „Гроші в мене будуть. Мій їй давали, та я не взяв; бо треба їх узяти не так, як мій давано, і се не буде трудно. Се залежати ме тільки од виждання малого часу.“

Що потім сталось, скажу далше.

Мої спомини з років 1881—1882.

Тепер згадаю дещо про ті часи і про мою переписку з Кулішом. Тоді жив я у Відні, будучи доцентом фізики

на університеті. Довідавшись з газет про шампанський ентузіазм польської інтелігенції і про її братання з Кулішом, я таки трохи занепокоївся, боючись, що друг мій, зовсім не знавши людей, з якими має діло, в добрій вірі попадеться в неприємне положення. Куліш був літератором та істориком, а не політиком, значить, він не вмів кривити душею. Була се щира і отверта душа а не макхіавельська і крутійська натура. Куліш носив в серці благородні думи, то може й тому то він повірив і в благородність польської висшої інтелігенції, такої, якої проводирями і первими представителями були Міцькевич і Крашевський, котрих він високо цінив і поважав.

Куліш жив у Львові зовсім особиняком, і се непокоїло мене ще більше. Він приїхав до Львова 30-го грудня 1881-го р., а 24-го марця 1882-го р. пише до мене, що тільки один др. Шушкевич, голова т. ім. Шевченка, буває в него, але провадить, каже „тільки офіціальну розмову, нічого не виявляючи, та й годі, і я буваю в дра Шушкевича, та й годі“. Як тільки приїхав Куліш до Львова, то зараз таки сторонили від него всі „народовці“ і „драгоманівці“, до котрих тоді і п. Франко залічував себе; тепер він відпекуєть ся від них, мовляв, „гебридів“. От же й не диво, що Куліш, покидаючи потім Львів, мусів лишити свої видання „у схованці в якогось нікому з Русинів незнайомого Поляка“, у свого хазяїна Юркевича, а не в якого „народовця“ або „драгоманівця“, а п. Франко підчеркує і той факт наче яку провину. За що був сей бойкот на Куліша, се річ потрохи й знана. В „Малюванні Гайдамаччині“ і в „Розмові на тому світі“ взяла правдива історія в Куліша гору над поезією і фавулою. По його думці лежить „правдива поезія тільки в нехибному факті“, і тому треба в історії, як в математиці, шукати і писати тільки правду, а не фавули і фантазії. На шляхту руську і козацтво треба так дивитись, „як на одну руську семью, поділену різно латиньством. Не дві нації боролись, а сама Русь мучилась усьобицею, під впливом чужого елемента“. В „Історії Возсоединенія Руси“, виданій на російській мові 1877-го року,

одважився Куліш дальше доказувати, як ми себе обдурювали, діймаючи віри історичним писанням без критики. „От і наробили собі героїв та мучеників, а вони були ледачі люде, такі, що через них не було життя ні панам ні мужикам. Треба їх малювати об'єктивно, тай поставити серед обставин, котрі робили їх такими, а не іншими.“

Тепер проповідує не один з Русинів і Українців такі думки, але у 80-тих роках були се єресі, яких ніхто не прощав Кулішеві. От тому то й сторонили всі від него, та хто знає, чи як раз не те сторонення Русинів було і причиною, що в якогось красшого Поляка — інтелігента постала думка, пошанувати Куліша запросинами на польський бенкет. Психологічно взявши се річ так правдоподібна як і зрозуміла. Хто бо, мавши благородне серце, не відчував і не відчуває щирого співчуття і не радіє, коли чужі нації шанують своїх духових велитнів, та не дознає жалю і обурення, коли робить ся їм кривда? Я не сомніваюсь, що і між Поляками були і є благородні одиниці, шкода тільки що їх, як було так і є дуже мало, та що вони в політичному життю майже нічого не значать. Тих благородних Поляків треба нам таки шанувати, але, коли йде о рахунки народні, то мусимо ніколи не забувати, що се діло зовсім не з благородними одиницями, та що се діло розуму а не серця.

Не забув я про се і в 80-тих роках, знавши вже давно перед тим, як вороги наші, коли не силою, то підступом та огидними доносами перед правительством, нищили Галицьку Русь. Покійний віце-маршалок Лавровський, свого часу і в правительства особа *gratissima*, тай Полякам мила, розказував мені в 70-тих ще роках, що „цілі стоси“ таких денунціяцій на бідну галицьку Русь рік в рік копичились у Відні. Тая підпольна робота доспівала як раз у 80-тих роках, на наших очах, і кінчилась оттакими польсько-єзуїтськими подвигами, як передання Василянських монастирів Єзуїтам (1882), а потім знесення руської гімназії в Бучачі (1883) і руської семи-

нарії и Відні (1893) та будованне Польщі на Русі, як і тепер бачимо. Коли благородні, а за ними вже й неблагородні, Поляки стали миритись з Кулішом, і буцім то давали два міліони г. (певно що наші а не свої гроші) на освіту руською народа, появилась в польських газетах несподівано булля папи Лева XIII. Тим документом зводив сьв. Отець передати Єзуїтам новіціят Василянів в Добромилі з усіма приналежними добрами, і 85.000 г. в цінних паперах та 18.000 г. готового гроша. Сьв. Отець жадав ще від Василянів, щоб вони йшли сьлідом сьв. Йосафата Кунчевича, колишнього гнобителя правовірної Русі, та може й не подумав про те, що з ласки Єзуїтів, яких 20 років пізнійше, опиняться в руках польських шляхтичів, а деякі потім і в жидів, Василянські фільварки: Висоцко, Бабянка, Задарів, Сокулець, Волсвин, Латня і Шаласин, і то за безцін, щоб податати діраві шляхотські кешені.

Під той час, як благородні і неблагородні Поляки мирились з одним-одиньцем Кулішом, виточили вони ще процес Наумовичови „за зраду стану“. Наумович був завзятим москвофілом і пустився тою ж дорогою, котрою пійшли сьвященники-сьвятоюрці, Попель і Цибик. Я знав їх обох як моїх учителів гімназіяльних. Були се люде чесні і великі твердолоби, на жаль тільки мало освічені, і тая мала їх освіта а ще більше напасти Єзуїтів та Поляків пхнули їх у той вир москвофільства, з якого не було для них вороття. Ото ж почалась польсько-єзуїтська гонитва за москвофілами-сьвятоюрцями, та не тільки за ними. Чиясь рука сягала і до немосквофіла — приятеля Куліша. Навіть не в білий день, а опівночі, приходить до моєї хати, у Відні комісар поліції з двома конфідентами і, представившись, питає, чи я знаю Наумовича. — „Імя знаю, а чоловіка ніколи не бачив, але Ви, п. комісарю, попали на (Holzweg) хибну стежку.“ — „Побачимо“, каже він — „я маю наказ перешукати Вашу хату.“ — На столі лежала, наче приготовлена, ціла копиця листів Куліша, і Ів. Білозерського. Забрали їх і пійшли. Зараз другого дня подали польські газети

вістку, що привезуть до Львова і „osobistość z Wiednia“. — Потім переглядали ті листи у Львові в суді краювому, і чиясь рука підчеркнула червоним олівцем в листі Білозерського слово „світло“, (див. ст. 16.) а в листі Куліша, в котрому згадано про видання „Хуторної Поезії“, здавалось комусь ось що підозрілим: „Вірші торкають ся найважнійших квестій українських, усього того, що болить у нас із 1847-го року, котрий описую в „Історичному оповіданню спереду“. Крім того попідчеркувано імена осіб, або коли була згадка про які гроші. Шукали „зради“, нищпорили, розпитували навіть Куліша у Львові, та, не знайшовши нічого, до чого б можна було ученитись, вернули кілька місяців потім моїй „особистості“ всі листи.

Від тої єзуїтсько-польської, так огидної як глумої, напасті, після якої я опинився в одному коші з Наумовичом, брала мене велика досада. Тая напасть викликала в мене і немале пригноблення, тим більше, що тоді і моя мати померла. Хоч я був певний, що в листах нічогоїсного нема, до чого можна б причепитись, та що ті листи могли б бути не до смаку скорше російському, як австрійському, правительству, яле я не міг позбутись пригноблюючої думки, що моя будуччина на університеті zagrożена, ні, рішена. Мені не сходило з думки значення девізи денунціантів: *Calumniare audacter, semper aliquid haeret*. Та хіба ж мало цвіту руського народа побив мороз єзуїтсько-польського денунціаторства і за наших часів? Хто з нас того не знає? На моє щастє той мороз не заморозив мене. Але треба було, не подвоїти, а потроїти енергію духа і праці, щоб остоятись, і ось я собі і досі стою.

Ото ж коли тая єзуїтсько-польська драча з руським народом починалась і вже хапала свої жертви, стали і Поляки миритись з Кулішом. Зміркувавши небезпечне положення друга, став я остерегати його в листах і просити, щоб чим скорше покинув Львів і приїхав до Відня.

Щоб представити як Куліш, ще у Львові будши, думав про „згоду“ Поляків, подаю тільки один його лист.

1882, квітня 23. н. ст. зі Львова.

Дорогий наш Лікарю!

Що Ляхи здеморалізовані, се річ певна; тільки ж бо сей здеморалізований народ недавно мав серед себе Міцькевича, а тепер має Крашевського, велетня умственної і сердечної енергії, та й інших доволі людей, котрі репрезентують його добре. Ляхи вибиваються спід єзуїтства мужественно. Вони не тратять духу свого, дивлячись на зрадливу політику своєї аристократії і грошоманії. Тай се чого небудь стоїть, що підхопили мій протест против прелацтва дружно.

А що вони так погано обійшлись з Вашими науковими працями, то се дурна політика національності, рівноважна з політикою съвятоюрців і народовців. Не всі вони в сьому грішні, і можуть такі гріхи ще викупити. Не вимагайте від них того, щò сьвідчило б здоровий, не надверезаний народній організм. Буде з нас і того, що вони перемінять свою політику до Русі. А вони перемінять її.

Лист Ваш ношу при собі і читати му його всюди, де заговорять про польську шляхетність. Нехай Вас те заспокоює на рахунок Ляцький, що Ваші земляки съвятоюрці ігнорують Вас іще гірше, а шевченківці рохкають проти Вас кабанами. Пулюя для них і на сьвітї не має, наче він який Турчин, і не Русин. От народ без пуття, без чести і поваги, без правди у завітах предків диких*). А в Ляхів се все єсть, дарма, що Єзуїти їх заїли.

*) „Шевченківці“ сердялись на мене за те, що я не покинув Куліша. Іншої вили не знаю за собою, бо не можу допустити, щоб вони сердялись за видання „Нового Завіту“, хоч вони тоді зовсім його „зигнорували“. Деякі радикали вважали переклад сьв. Письма навіть як „найбільшу дурницю“. Вони зигнорували і мій первий переклад молитовника (1871), котрого майже ціле видання я потім подарував, коли добре зати́мив, Просьвітї. — Під словами „нарід без пуття...“ треба розуміти не руський нарід а тих небагацько людей, що бойкотували Куліша. Я ще й думаю, що Куліш представив тими словами відношення Львівських народовців більше до себе як до мене.

Аби як читати руську історію не подобає мені, а читаючи її добре, я мушу занедбати моє писання; а в мене його на думці багато. Да і неволя! А я привик робити, що і як мені хочеться. Ще ж до того на універзитетську катедру дивити муться як на нагороду. А в мене таке правило:

„Ти царь, живи одинъ, дорогою свободной
Иди, куда тебя влечетъ свободной умъ,
Усовершенствуя плоды высокихъ думъ,
Не требуя наградъ за подвигъ благородный.“

Беатриче наша вже дома. Маю лист від неї з Київa. Там її ждав брат Александер, щоб їхати вкуні в Мотронівку.

Первого видання „Крашанки“ було 500; сього другого, котре певно вже і Ви одержали, напечатано 1200. Ми побачимо, які Ляхи, на тому, як вони приймуть „Послїслове“.

Коли любиш, люби дуже,
А не любиш, не жартуй же.

Хотїлось би міні скорше з Вами побачитись і піддержати Вас коло мого серця, та Шекспір не пускає. Мушу його і скінчити (I-й том) і лад йому дати.

Заїду в Краків, а з Кракова напишу, щоб замовили, спасибі Вам, для мене в готелю *chambre bien retirée*.

Ваш Куліш.

Через якийсь час опісля, 11-го мая, писав Куліш до мене: „Я без Вас не зачну нічого, одного прошу Вас нікуди не дівати грошей, котрі маєте в руках. (Було їх дуже мало, шкода й казати. П.) Тепер міні будуть гроші нужні, як приїду в Відень: бо мушу давати задатки на друкарню, котру хочу заложити ві Львові. Не лякайтесь: я ще не зробив ніякого заказу.“

Се був останній лист зі Львова, а незабаром потім, 27-го мая, приїхав Куліш до Відня, і мабуть ще й тепер була в него віра в польську благородність. Він здається

ще надіявся, що дорога лагоди з Поляками не скінчиться на самих компліментах, і вийде на користь руському народові, бо, приїхавши до Відня, зараз прислав мені таку карточку:

„Не думайте ні про що сумне, а тільки про веселе, мій друже Іване: я Вам дам 3000 гульденів на виставу всіх Ваших апаратів, а коли схочете фабрикувати, то й більше. Як прийду до Вас кликати обідати, то й знати мете, як я знайшов „философського каменя“. Зійшовшись потім на обід, ми не довго й балакали про „философського каменя“. При доброму освітленню зрозумів і сам Куліш зараз, що те, що йому досі здавалось „философським каменем“, не що інше, як ні на що негодяща жу-желиця з польської кузьні.

Про тих Поляків, що приходили до него у Львові з пропозиціями, не розказував мені мій друг нічого, а я з делікатності і ніколи опісля не розпитував в него, хоч він був у Відні аж до другої половини липня. Після першої розмови за обідом було польське примирення для нас обох скінченою справою, а кілька днів пізніше рішили ми видрукувати, поки що, німецьку брошуру: „Vergewaltigung der Basilianer in Galizien durch Jesuiten“. Брошура починалась гуманними словами Ренана:

„Un secret instinct nous porte à être avec ceux, qui sont persécutés. Quiconque s' imagine arrêter un mouvement religieux ou social par des mesures coercitives, fait donc preuve d'une complète ignorance du cœur humain et témoigne qu'il ne connaît pas les vrais moyens d'action de la politique.“

Тою брошурою підніс Куліш грімкий протест проти насилля, зробленого на наших очах Василянцям, і представив в брошурі, як в XVII столітті робили таке саме насилля Рутський і той же гнобитель християнської Русі, Йосафат-Кунцевич, якого сльідом має тепер йти Василянська братія, та які сумні і страшні події вийшли тоді з того насилля совісті. На жаль сконфіскувала Віденьська прокуратура тую брошуру і, скільки тямлю, не подано Кулішеві жадної причини, за що її

сконфісковано. Тому не можу подати дословного змісту тої брошури, але, щоб зрозуміти її вагу, вистарчить навести з неї хоч історичний документ, не підпадаючий конфіскації. Є се Касандровий поклик вченого і гуманного руського магната, і польського канцлера, Льва Сопіги, що 1662-го р. писав до полоцького метрополита Кунцевича :

„Ви поводитесь більше пустими утопіями і особистою ненавистю, як любовю до ближнього, а тим часом рздуваєте ті небезпечні іскри, що всім нам грозять всеруйнуючим пожаром. Ви пишете, що політика оглядається на козаків, а я додам ще, не тільки політика, але й правительство, бо послух їх приносить державі більші користі, як Ваша преславна унія. Ви пишете, про навертанне відпавших од віри і так дальше. Читайте Ви писання про життя побожних єпископів, читайте книги св. Хризостома. Ви не знайдете там ні нарікання, ні протестів, ні сьліду процесів, ні доносів, ні переслухування сьвідків, ні жалоб перед судами в Антиохії або в Константинополі задля потерпівшого гонення, задля позбавлення людей урядових місць, або задля покарання сьвященників смертю. А як у вас? У краєвих судах, в магістратах, трибуналах, ратушах, єпископських канцеляриях, всюди безліч жалоб і протестів. Такими вчинками не тільки не обезпечите унії, ні, Ви розірвете і останнє пасмо любови між людьми в громаді і наповните сваркою і ненавистю всі суди і сойми.“

„Ви кажете, що маєте право відпавших унітів топити, стинати і так дальше, а євангелиє Боже строго забороняє пімсту; се і про Вас сказано. Ви кажете, що на соймах шкодливі голоси підносять ся, не тільки проти унії, але й проти всього правовірного римсько-католицького клеру. Хто ж винен тому? Сама унія!“

„Коли Ви робите людям насилле їх совісті, коли замикаєте церкви, щоб люди, як безвірні, гинули без служби Божої, без християнських ритуалів і тайн, коли надуживаєте королівську ласку і муніфіценцію, то робите все те не питавши нас. Коли ж ходить о те, щоб при-

глушити ворохобню народа, що постала в наслідок Вашого нерозуму, то жадаєте нашої оборони! Тому то й думає противна сторона, що ми змовились з Вами, щоб насилувати сумлінне людей, та непокоїти їх, чого одна-кож ніколи не було. Вдовольняйтесь тим, що ми живемо в унії з Вами. Держіть її для себе, та не наражайте нас на спільну ненависть, а себе самого на небезпечу і пониження перед цілим народом.“

„Ви радите, щоб всіх прогнати з краю, хто не пристане на унію і так далше. Боже борони! Наша вітчизна нехай не зазнає такого страшного беззаконня! Вже за давних часів запроваджено в тому краю сьвяту римсько-католицьку релігію, і як довго вона не мала послідовательки в побожності і в послуху для сьв. Отця, поти славилась любовю до мирного життя і своєю потугою в державі. Тепер же, коли вона прийняла до себе неспокійну і сварливу приятельку, мусить задля неї зазнати багато нарікання та обурення у кожному соймі, у кожному зборі та у кожному засіданню. Здаєть ся мені, що було б лучше, і для людей кориснійш, позбутись такої сварливої приятельки.“

„В нашому краю не було ніколи такого неспокою, якого наробила тая преславна унія. Ви настановляєте таких сьвященників, що в церкві більше руйнують, як будують. Покажіть, кого Ви з'єднали тою Вашою суровостю, тим замиканням і опечатуванням церков? Ви втратили й тих, що в Полоцьку були до Вас прихильними. Ви поробили з овець вовків, і спровадили небезпечу на край, а може й погибіль для всіх нас католиків. Ось овочі Вашої преславної унії!“

„Ви пишете, що все те наказав Вам найвисший пастир. Волі найвисшого пастиря противитись, се була б прокляття достойна спокуса. Але я скажу отверто: якби сьв. Отець знав, які небезпечі постають в нашому краю в наслідок Вашої унії, то він, я не сумніваюсь, дозволив би Вам все те, чому Ви так запекло противитесь.“

„В наслідок всього того велить Вам король в Могиліві печаті познімати і церкви повідчиняти. А коли Ви

не зробите того, то я сам велю, на розказ Ёго Королівської Милості, печаті познімати і церкви повіддавати. Жидам і Татарам не заборонено у королівських землях мати свої синагоги і мечети, а Ви замикаєте церкви християнські!

„Вже з усіх сторін йде чутка, що правовірні піддані задумали всяку звязь з нами зірвати, і всюди ходять слухи, що вони радійш прийняли б підданство у невірних Турків, як терпіти таке насилле совісті. Що до Полочан і других ворохообників, то може вони й справді такі; але Ви самі дали причину до тої ворохообні.“

Подавши в брошурі отой історичній документ, таке одважне як і рішуче слово гуманного канцлера кн. Сопіги, каже Куліш до сучасних Поляків-миротворців:

„Ви Поляки, ученики і „піонери“ європейської культури, боїтесь, щоб „дика“, для цілого цивілізованого і свобідного світа страшна, московська сила, наче все руйнуюча повідь, не залила Карпатської країни, як колись позаливала окраїни європейської цивілізації над Дніпром? Ну, і що ж ви починаєте проти того? Ви робите те саме, що колись нещасні предки ваші вкупі з Ђзуїтами робили і — довершили! Несправедливістю не з'єднаєте ви собі руського народа, а чи може ж бути більша несправедливість, як віддавати його на самоволю Ђзуїтам?“

Тая німецька брошура була друге і останнє „Послі словіє“ до удаваної польської згоди з Кулішом, до якої, — се треба зазначити — не Куліш, а самі Поляки дали почин, запрошуючи його на свій бенкет.

Тепер вернемось до критики п-а Франка. Він каже, що Куліш витратив гроші „якогось патріота“, передані йому на видання „повного“ перекладу Шекспіра, і видрукував ще „два безцільні видання: „Die Vergewaltigung des Basilianerordens“. Як же міг „якийсь патріот“ давати а Куліш брати гроші на „видання“ повного перекладу, коли його тоді ще не було і — досі нема? Чи брошура Куліша була „безцільна“, се нехай кожний сам після того розсудить, що тут про неї сказано. Я вдовольняюсь,

на доказ, як поверховна критика па Франка, тільки зазначити, що критик не бачив „двох“ видань брошури, і не міг бачити, бо видання в руській мові не було видруковане. Треба також сумніватись, чи критик читав хоч німецьку брошуру, що, як вже згадано, була свого часу сконфіскована. В Куліша осталося тільки кілька екземплярів, тому була його брошура вже в 80-тих роках великою бібліографічною рідкістю. П. Франко подав навіть зовсім не докладний заголовок, і тому треба догадуватись, що він так тільки чував про тую брошуру.

Сам Куліш пише в листі до князя Шаховського (44. том *Русского Обозрѣнія*) ось що про свою брошуру:

„Противъ зловредной папской энциклики протестовалъ я въ 1882 году нѣмецкою брошюрой: „Auferstehung des Rutzki und Kuncewitsch in Galizien“. (Се переклад заголовка руської рукописі. Здається і сам Куліш не мав під рукою Віденьського видання брошури, і передожив по німецьки руський заголовок. П.) одночасно съ этою брошюрой долженствовалъ появиться въ Лейпцигѣ малорусскій текстъ моей брошюры. Но лейпцигскій книгопродавецъ Герардъ возвратилъ мнѣ мою рукопись, отказавшись печатать ее на мой счетъ, „потому, что она была конфискована въ Вѣнѣ“.

Пан Франко назвав ще й „Крашанку“ і „Хуторну Поезію“ два видання „ні на що не потрібні“. Колись читав я „Крашанку“ і знаю, що наші патріоти дуже сердились і лаяли тую книжку як і „Хуторну Поезію“. Тепер нема в мене під рукою „Крашанки“ але є „Хуторна Поезія“. Я читав її кілька разів, та все — з одушевленням! Згадана німецька брошура Куліша була громовим протестом проти насилля єзуїтсько-польського, а „Хуторна Поезія“ се такий же протест проти варварського насилля московського, а ті спляучі земляки, що у 80-тих роках лаяли „Хуторну Поезію“ і Куліша, гасили тим народнього духа і свідомість національну. Не допускаючи, щоб піднесений Кулішом протест проти варварського самодержавія дунав по всій Україні, допо-

магали ті земляки несвідомо російському самодержавію!

Коли п. Франко може й читав „Хуторну Поезію“, то певно читав її поверховно і з упередженням. Те доводить його критика з лехкої руки та ще й те, що він, як один з редакторів Літ. Наук. Вістника, пропустив в тому журналі видумку, що Шевченко і Куліш були членами Кирило-Методієвого братства в Києві. (Л. Н. В. 1905.)

В „Хуторній Поезії“ пише Куліш виразно, що він і Шевченко до того братства не належали, та що він навіть в одній російській газеті протестував проти тої видумки III-го oddілення імператорської канцелярії, та що цензор не дозволив того надрукувати.

Якийсь автор І. Ф. (чи не Іван Франко?) написав в 9. ч. „Громадського Голосу“, згадуючи про петропавловську кріпость в Петербурзі, що там покутували в 1847-му році „апостоли кращої долі України, Шевченко, Костомарів, Куліш і інші товариші Кирило-Методієвого братства“.

При нагоді скажу ще, що деякі наші літератори вже від 45 років пишуть біографії „батька“ Шевченка, а від 23 років лають „Хуторну Поезію“, та замість її читати, переписують історичну фавулу про Київське братство один від другого, а коли я післав сього року спростовання до поважніших руських газет, то вони чогось то бояться того спростовання. Один редактор мовчить, а другий вимолюєть ся: „Вибачайте“ — каже — „ми не polemізуємо“. Сьміх і горе з тою своєю цензурою!

От же з якого боку не приглянутись до критики п-а Франка, то вона поверховна, покривлена і несумлінна. Бо де ж тут є сумління, плямувати докором за „непочесну ролю“ пам'ять такого діяча, як Куліш, що пів століття працював для України і лишив для неї немалі літературні скарби, якими і сам критик користувався. Таким докором міг п. Франко бризнути чоловікові, в якого нема честі, а не благородному Кулішеві, що не тільки працював з пожертвуванням, але й любив свою Україну з одушевленням! Писати про „непочесну

ролю“ Куліша, та ще в передмові до його власної літературної праці, і за життя його дружини, високо заслуженої пані Кулішевої, не мавши навіть від неї дозволу на видання тої праці, се вже велика грубість чуття, на яку ще ніхто окрім дра Франка досі в нас не здобувся.

Сповідь дра Франка перед Поляками.

І хто се плямує пам'ять Куліша і вимахує на всі боки письмацькою нагайкою?

На се питання відповідь нам сам п. Франко. Передо мною книжочка, на якій не подано року, кажуть, що видрукована 1897-го року: „Biblioteka Mrówki. Obrazki galicyjskie. Nr. 287—289. Lwów. Nakładem księgarni polskiej.“ Недавно, що її прислано мені.

Се літературне добро дешевеньке, коштує тільки 30 сот. Зараз на первій сторінці, в передмові, представляється ш. автор „z obowiązku przyzwoitości“ польській публіці, і подає: „Nieco o sobie samym“. Сказавши про деякі свої „patologiczne przymioty, zwykle cechy rzemiosła pisarskiego“, ставить потім позитивне питання:

Was ist denn an dem ganzen Wicht
Originell zu nennen?

і каже далше:

„Na to pytanie Göthego odpowiadam: Chyba to, że jestem Rusinem, pochodzącym prawdopodobnie od zrusinionych kolonistów niemieckich.“

От же ш. автор не простий Русинисько, а „höhere deutsche Kultur“! Далше сповідається перед Поляками наш культуроносець, і признаєсь передовсім до гріха, „który mi“ — каже — „wielu patriotów poczyta za śmiertelny: nie kocham Rusinów. Wobec tej gorącej miłości, jaka dla bratniego plemienia“ — отже не народа! — bryzga często (!) ze szpalt polskich pism zachowawszych, moje wyznanie wydać się może dziwnem. Lecz cóż czynić, kiedy

prawdziwe. Nie jestem już w wieku naiwnych i zaślepionych kochanków, i mogę o takiej delikatnej materii, jak miłość, mówić trzeźwo. I dlatego powtarzam: nie kocham Rusinów. Tak mało pośród nich znalazłem prawdziwych charakterów, a tak dużo małostkowości, ciasnego sobkostwa, dwulicowości i pychy, że zaiste nie wiem, za co bym miał ich kochać, nawet pominąwszy te tysiące większych i mniejszych szpilek, jakie mi, nieraz w najlepszej intencji, wbijali pod skórę. Rozumie się znam parę wyjątków, parę osobistości czystych i godnych wszelkiego szacunku między Rusinami (mówię o inteligencji nie o chłopach!) lecz te wyjątki niestety tylko stwierdzają ogólny wniosek.

Przyznam się do jeszcze większego grzechu: nawet Rusi naszej (якої нашої, може й польської?) nie kocham, tak i w takiej mierze, jak to czynią, lub udają, że czynią, patentowani patryoci. Co w niej mam kochać? By ją kochać jako pojęcie geograficzne, na to zbyt wielkim jestem wrogiem czczonych frazesów, zbyt dużo widziałem świata, bym miał utrzymywać, że nigdzie niema tak ładnej przyrody, jak na Rusi. By kochać jej dzieje, (чи не козацькі п-е автоп?) na to zbyt dobrze je znam, zbyt gorąco kocham ideały ogólnie ludzkie sprawiedliwości, braterstwa i wolności, bym nie miał czuć, jak mało w dziejach Rusi przykładów prawdziwego ducha obywatelskiego, prawdziwego poświęcenia, prawdziwej miłości. Nie, kochać te dzieje bardzo trudno, bo prawie na każdym kroku trzeba by chyba płakać nad niemi. Czy może mam kochać Ruś jako rasę — tę rasę ocieźałą, niesforną, sentymentalną, pozbawioną hartu i siły woli, tak mało zdolną do życia politycznego na własnym śmieciu, a tak płodną w perekińczyków najrozmaitszego gatunku? Czy może mam, kochać świetną, przyszłość tej Rusi, której nie znam, dla której świetności żadnych nie widzę, podwalin? (Ось якої засьпивав!)

Jeżeli mimo to czuję się Rusinem i według możności i sił mych pracuję dla Rusi, to, jak widzisz szanowny czytelniku, wcale nie z powodów sentymentalnej natury. Skłania mnie do tego przede wszystkim poczucie psiego obowiązku. Jako syn chłopca ruskiego, wykarmiony czarnym chłopskim chlebem, pracą twardych rąk chłopskich, poczuwam się do obowiązku, pańszczyzną całego życia odrobić te szelągi, które wydała chłopska ręka na to bym mógł się wydrapać na wyżynę, gdzie widać światło, gdzie pachnie swoboda gdzie jaśnieją ideały wszechludzkie. Mój patryotyzm ruski, to nie sentyment, nie дума narodowa, to ciężkie jarzmo przez los włożone na moje barki. (Бодай же того прадіда, німецького колоністу, що зробив дурницю і запропорив свій рід в таке ярмо!) Mogę się zżymać, mogę po cichu przeklinać los, że mi włożył na barki to jarzmo, ale zrzucić go nie mogę, innej ojczyzny szukać nie mogę, bo bym się stał podłym wobec własnego sumienia. (Ось дісталось і зрущеному німецькому колоністові за те, що покинув свій „Vaterland über Alles“). I jeżeli, co ułatwia mi dźwiganie tego jarzma, to widok tego ludu ruskiego, który, chociaż gnębiony, ociemniany i demoralizowany długie wieki, chociaż i dziś ubogi, niedołężny i nieporadny, przecież pomalu podnosi się, czuje w coraz szerszych masach żądze światła, prawdy i sprawiedliwości, i szuka dróg do nich. A więc warto pracować dla tego ludu, i żadna uczciwa praca nie pójdzie na marne.

Nazywają mnie nieraz gorliwi patryoci polscy nieprzyjacielem Polaków. Co mam powiedzieć na taki zarzut? Czy powołać się na świadectwo tych Polaków i Polek, których kocham, których wysoko cenię i dla których mam wszelki szacunek?

Буде здається досить і того, що тут дословно наведено. От же, знаємо тепер, що вільно п. Франкові і „кохатись“ з Поляками, а Кулішеві не вільно навіть шанувати хоч

би найкрасшу польську інтелігенцію і вислухати її пропозиції. Се „непочесна роля“! — Хто хоче більше довідатись про тую сповідь п-а Франка, нехай загляне до його книжочки. Та ще кілька слів. Щоб не подумала польська публіка, що се тільки пусті запевнення, кінчить п. Франко свою сповідь так: *Ruskie przysłowie mówi: Nie rób się słodkim, bo cię zliżą, nie rób się kwaśnym, bo cię oplują. A w takich opowiadaniach o sobie samym nic łatwiejszego, jak wpaść w jedną lub drugą ostateczność. Czuje, że i tak już powiedziałem nie jedno, za co mi się z różnych stron dostaną cięgi, ale niech i tak będzie! Tego, com powiedział — nie cofnę i zakończę przysłowiem ruskiem: „Dobre tak mojej żmci, naj мене бјут.“*

От так малює Франко Русинів, Русь і — себе самого. Я старався зрозуміти його думки та не знаю, як погодити паньщияно-підяремну любов його до руського хлопа і почуття „песячого обовязку“ з теорією „*Rusi jako rasy*“? Хибя ж хлопів руські не раса, та й ще не найбільша частина сякої то і такої руської раси? Як же можна не любити хлопську расу і — „любити хлопів“? Се для мене тайна.

П. Франко не любить руської інтелігенції, вийнявши „*pare osobistości czystych i godnych między Rusinami*“. Як долічити до тих „*czystych*“ і ш. критика, то се такий безмірно малий процент для 30-мільйонного народу, як безмірно велика зарозумілість і несумлінність культураносця!

Та хоч не любить п. Франко руської інтелігенції, але він любить „хлопів“, для яких варто йому працювати. Але ж і ту велика путанина. Він любить тільки хлопів, а що ж тоді, як декотрі з них видрапаються „*na wyżynę, gdzie widać światło*“, та понадеяють на себе красшу одіж? Се будуть вже не „хлопи“, а знов руська „інтелігенція“. Чи для неї не стоїть вже працювати? А коли стоїть, то чому тепер шкода дрові Франкові праці (розуміється не тільки своєї але й чужої!) для дітей руських сьвященників, учителів, урядників, адвокатів, лікарів,

купців, економів і маломіщаньства? Чи нехай пропадає тая „негідна“ буржуа — Содома?

А тепер аж просить ся питання:

Як працює п. Франко для руських хлопів?

Може то для хлопів писані ті безконечні його статі, тая балаканина про легенди сьв. Клементія в Корсуні? Я думаю, що се письменське добро для них зовсім не годиться. Не легенд їм треба. Наслухались вони й так досить байок і всякого знахарства. А може ті легенди писані для руської інтелігенції, і вони їй потрібні? І те ні, і ще раз ні! І їм треба науки, а не легенд, хоч би вони були про найбільших сьвятих. Ми живемо тепер в 20-му століттю, і всі культурні народи завдячують свій добробит і силу, свою красшу долю, не легендам і науковому знахарству, а позитивним наукам, яких є багацько, а кожна з них така величезна, що, хоч би жив чоловік 50 або 100 років, то того життя ще мало, щоб хоч в одній науці добре розглянутись. Легендами і пустим галасуванням про поступ і науку та киданням на всі боки нашіпаними науковими фразами нічого на сьвітї не вдіємо. Хто розумний, — хлоп чи сурдуовець інтелігент, — буде тратити предорогий час на хоч би як високопарні і „наукові“ легенди? Можна собі їх писати, щоб заробити гонорар, коли вже не змога іначе заробляти, але легендами нікого не навчиш, як на сьвітї жити і як вибиватись з духової, економічної і соціальної неволі. Хиба мало ще для нас гіркого досьвіду, тай чи самі тепер не бачимо, як всі народи на сьвітї в перед ідуть, а 30-мільоновий руський нарід і в Росії, і в Австрії, і в Угорщині, і за морем, далеко далеко позаду з торбою остався, і так тільки штигулькає. А чому? Бо доброї науки в него не було, тай тепер ще її дуже дуже мало. Вороги дусили наш нарід, хлопів і панів, а свої гасили духа, і годували руську інтелігенцію мертвечиною: лінгвістерією — тарабарщиною, легендами, віршованими

фантазіями і всякою непотребою. Треба ж нам вже раз зрозуміти, що живий живе, не тільки гадати, але й робити мусить.

Та легенди ще далеко не вся „праця“ п-а Франка. Він безутомний критик, і критикує все і всіх. Руську критику вважає він, можна б сказати, за свій монополь, відколи належить до редакції Л. Н. Вістника, журналу наук. тов. ім. Шевченка. „Świerzbiczka do pisania i poręć do obserwowania życia ludzkiego“ се його, як сам каже, „patologiczne przymioty“. І що ж, може тая критика яка, для хлопів годяща, позитивна праця? Яка ж користь для них з тої шарпанини з нагоди всіх руських ювілеїв, або з того його зводження рахунків з людьми, колись дружніми і не дружніми? Чого стоять для хлопів всякі „студійки“ і невірні критики літературних, п-у Франкові не любих праць? І ті критики не для хлопів, а для кого, не знаю.

Є ще більше письменського добра п-а Франка, здобутків його „pisarskiego rzemiosła“, що не для хлопів годяться, та не стану їх перелічувати, але зупинюсь тільки ще при такій його „праці“, що виразно призначена для хлопів; вона і для мене, як одного з перекладачів свв. Письма, трохи цікава. Се обемиста: „*Поема про сотворенє світа*“.

Тая „Поема“, видрукована сього року в 11-тьох числах „Громадського Голосу“, починаєть ся такими словами: „Наші поборники (хотів здається сказати: борці або подвижники) правовірности, а властиво темноти та безмисности серед народа, дуже сердять ся на нас, що ми силкуємо ся, не лише освіченим верствам, але й простому народови подавати здобутки новочасної науки“ — От же ся праця для хлопів, і яке ж се добро?

Про все те, що автор дальше подає в „поемі“, скажу від себе, — і я певний, що багатько світських інтелігентних Русинів так думають, — ось що: Іван Франко се не Іван Гус. Він не воює проти надужитків „попів“ і „панотчиків“, він бере під ноги благородні почування руського народу, його релігійне почуттє, а се вже не те саме. Тай

„панотчики“ тільки „нарікають“ на дра Франка, а він робить щось більше навіть давним другом своїм! Релігійне почуття потрібне і чоловікові найбільшої науки, як вода або повітря, або скажимо, як поезія віршована і не віршована, а навіть ще більше. Се може скорше зрозуміє Франко, він бо й поет! Тай сам він пише, зараз кілька стрічок далі, що і Дарвін „зовсім не був безбожником“, що він „по своєму був чоловік глибоко релігійний“. То чи не годило б ся і авторові поеми бути таким, або хоч шанувати релігійне почуття свого народу? Моя покійна мати була дуже релігійна, і я від серця шанував те її релігійне почуття, хоч воно не таке було, як моє. Коли б вона тепер ще жила, то хіба б я поважив ся подавати їй „науку“ п-а Франка? Ніколи! Яке ж мав би я право, подавати тую науку і донести релігійне почуття чужої матери, або батька, або чужих дітей? Може се робити тільки той, хто додумав ся до теорії „Rusi jako rasy, dla której światności żadnych“ не бачить „podwalin“, той, хто довчив ся до підяремної „любви з песячого обовязку“.

Франко не каже, чи треба і „глибоку релігійність“ Дарвіна нищити, бо треба б йому стати на прох з Дарвіном і з науковим світом, а се небезпечний почин; можна легко осьмішитись! Тому, здається, і мовчить він. От же можемо брати за правду, якій і п. Франко не перечить, бодай не сьміє явно перечити, що і найбільшому вченому вільно бути „глибоко релігійним“. Але „по своєму“, скаже він. Добре: „по своєму“. Чому ж не вільно „по своєму“ і попові і хлопіві? По моїй думці мають вони навіть більше на те право, як вчені люде. Бо вчений, коли покидає які „попівські“ вірування, то робить се аж тоді, як вже знайшов „свої“ наукові вірування, відповідні до свого наукового знання, навіть не до цілої науки. Бо цілої науки він не знає і не може знати! Се його релігія „по своєму“, і тая релігія науки буде певно зовсім инша в такого вченого, що знає добре фізику та ще трохи математику, хемію або астрономію, і в такого, що вивчив тільки порівнюючу філологію Макса Міллера, та знає ще й трохи латинську і грецьку мову.

А що ж буде з маловченим „інтелігентом“ і з невченим „хлопом“, коли взяти їм релігію? Хиба досить для них кількох номерів „Громадського Голосу“, і кількох книжочок п-а Франка та легенд про сьвятих, щоб їм і собі утворити „по своєму“ релігію? Хиба видумують вони що розумного без основного знання наук: геології, астрономії, математики, фізики, хемії і т. д.? Нічого свого вони не поставлять! *Ex nihilo nihil fit!* казав Нютон. В голові і в серці недоука мусить постати тогувабогу, а що буде тоді, нехай кожний сам собі скаже.

В своїй „Поємі“ вчить п. Франко не тільки хлопів, як розуміти Біблію, він вчить і людей інтелігентних, як треба перекладати сьв. Письмо на нашу мову. Навіть здається, що се головна ціль тої „Поєми“. Вислухаймо тепер п-а Франка.

Переклади сьв. Письма перед критикою дра Франка.

Критикуючи переклад Біблії „доконаний небіжчиком Кулішем, а доповнений професором Пулюєм та Ів. Нечуєм-Левицьким“, пише п. Франко в 5. ч. „Громадського Голосу“ так:

„Переклад такої книги, як Біблія, повинен бути або популярний, то значить, мовою своєю зрозумілий для широкої маси народа, або науковий, то значить такий, щоб докладно передавав зміст і значіне кожного реченя первовзору. В однім і другім разі треба аби перекладач сам добре розумів той первовзір, а потім старався передати його иншим так, щоб і вони зрозуміли його не инакше, як він. На жаль небіщик Куліш не лише, що не знав зовсім гебрейської мови, якою писані сьвяті книги жидівські, — він не знав також порядно ані грецької, ані латинської мови, на якій єсть давні і важні переклади тих книг, та не знав порядно ані німецької, ані французької мови, на яких є нові наукові переклади і праці про сї книги. Тому то в многих місцях свого перекладу він іде якось на помацки; так і видно, що чоловік сам не знає гаразд, що він пише. До того ще Куліш задумав

зробити свій переклад взірцем української мови і замість говорити по prostu та ясно, він пішов підпускати якусь церковщину та дячківщину, всякі „рече“, „глаголе“, „війнство“, „гласи“, „печалі“ і т. и., та зробив свій переклад ще менше відповідним для широкої народної маси. Оттим то не подивуйте, коли я далі, покликаючи ся на Кулішів переклад, важніші місця буду подавати в своїм перекладі“.

Щоб надати своїй критиці більше ваги, каже п. Франко, що переклад сьв. Письма не оправдує надій, які покладав на нього „широкий загал Українців“. Побачимо зараз, який се той загал Українців. Щоб се кожний зрозумів, подам виписку з листу д-а Нечуя-Левицького, писаного до мене з Києва 5-го Лютого с. р. „Багато ж Вам клопоту“ — пише він — „наробив цей переклад та одняв у Вас багато часу! Ми тут усі вже й не знаємо, як дякувати Вам за цей клопіт та труд, що Ви понесли за справлянням при коректурі самого текста. Шість місяців часу! (Далеко більше П.) Я вже й сам не знаю, як і дякувати Вам. Я прочитав вже сливе усей переклад і не знайшов нігде недокладности й недоладности.“

З нагоди ювілея д-а Левицького поставив його п. Франко, яко знавця української мови, незрівнано висше Куліша (Л. Н. В. 1905, 1 кн.) і той знавець, що удостоївся лаврового вінця від п-а Франка, і переложив майже четверту частину Старого Завіту, не знайшов „нігде недокладности й недоладности“, і дякує в імені „усіх“ українських патріотів, а що найменше в імені усіх Київлян! Я лишаю тепер судові ш. читачів, відповісти собі на питання, який „широкий“ той „загал Українців“, що в його імені накинув ся п. Франко на переклади сьв. Письма, та ще як раз в таку пору, де важиться питання, чи пустить самодержавіє наше сьв. Письмо на Україну! Нехай вони ще й судять, чи се „почесна роля“, яку взяв ся грати др. Франко в нашому письменстві . . . а ми приступимо тепер ближе до самої речі.

П. Франко говорить залюбки в імені „вселюдського поступу і наук“, тай тепер подає він, як каже, „здобутки

новочасної науки“, і додає виразно, що „наука не признає нікому привілеїв“. Так, нікому, і се дає мені право приложити до „Поєми“ дра Франка наукову міру, і то не дуже строгу тай зовсім не богословську!

Він каже, щоб докладно передати зміст і значенє первовзору, мусить перекладач сам добре розуміти той первовзір, але Куліш „зовсім не знав гебрєйської мови“. На той закид одвічаю: Коли б сам критик був добре переглянув хоч усі німецькі переклади Старого Завіту, то зрозумів би, з якою великою докладністю переложили той Завіт великі знавці єврейської мови, та що досить знати одні німецькі переклади, щоб добре зрозуміти, що стоїть в єврейському первовзорі. Але ж є ще дуже вірні переклади на англійській, московській, польській, чеській, сербській і інших мовах. Тай сам же п. Франко подає нам зразок свого „популярного“ і „наукового“ перекладу, хоч і не знає єврейської мови. З його критики можна б то справді догадуватись, що він знавець тої мови, але хто з розумних людей повірить йому? Щоб бути знавцем мертвої мови, якою і самі Жиди за часів Христа вже не говорили, на таку науку треба віддати незрівнано більше часу, як се міг зробити ш. критик при своїх „*patologicznych przymiotach i cechach rzemiosła pisarskiego*“. Колись вчив ся і я єврейської мови на богословському факультеті у Відні, а, як писали мені д. Нечуй-Левицький і п-і Кулішева, то і покійний друг мій вчився тої мови, може і Франко вчив ся, але від уміння, прочитати єврейське слово, щоб ним почванитись перед хлопами, ще дуже далеко до того, щоб бути знавцем тої мови. Понюхати трохи якої мови і вже вважати себе її знавцем може тільки зарозумілий неuka.

Ш. критик каже дальше, що Куліш „не знав також порядно ані грецької ані латинської мови“, „ані німецької ані французької мови“, тому то й видно з перекладу, „що чоловік сам не знає гаразд, що пише“. На те скажу я, що сам критик не гаразд знає, що він пише, бо перед 6 роками величав він Куліша в передмові до „Гамлета“ не тільки „перворядною зьвіздою в нашому письменстві,

і великим знавцем нашої народної мови, але й „добрим знавцем язиків та літератур європейських народів“. Знав же Куліш певно дуже добре свою і московську мову, і вже ті дві мови могли вистарчити, щоб його переклад вийшов вірний і гарний. До того ж знав Куліш добре англійську, польську і церковну мову, розумів і німецьку, а як з його перекладу видно, то він і придержувався московського видання, з єврейської мови вірно переложеного і Синодом одоженного. Се робив і д. Нечуй-Левицький в надії, що колись таки пустить Синод наше сьв. Письмо на Україну, то і порівнювати ме його з одобреним виданням.

П. Франко зазначає, що Куліш не знав грецької мови, якою написаний першовзір Нового Завіту. Се правда, але й правда, що знав її другий перекладач, що вкупі перкладав, та що той перекладач знав і німецьку мову, коли нелучче, то бодай так добре, як п. Франко знає. ІІІ. критик мусів знати, що Новий Завіт „переложили вкупі Куліш і др. Пулюй“, бо так стоїть в моїм виданню, видрукованому 1881 р. у Львові, в друкарні т. ім. Шевченка, та у всіх пізнійших виданнях біблійного товариства. Коли ж п. Франко удає, наче б то він не знає, що один з перекладачів сьв. Письма укінчений богослов і знав грецьку мову, та пускає хлопам такого тумана, що сьв. Письмо невірно переложене, бо один з двох перекладачів не знав тої мови, то се вже не наукова критика, а сьвідомо неправда, і погана шарпанина людей, що безкорисно працювали для свого народа, і щось таки доброго для нього зробили.

При тій нагоді ще згадаю, що ми переложили Новий Завіт з грецького видання: „Тес кайнєс діатекєс гапанта. Coloniae Agrippinae, 1866. Typis W. Hassel.“ Спільний наш переклад досьпів 1871-го року тільки до першого соборного послання Ап. Петра, голова І, 16. Як що тоді була вже в нас готова і добре обдуманна норма для дальших перекладів, то ми рішилися задля здоров'я покинути Відень. З початком мая того року вернув Куліш на Україну, до свого хутора, а я поїхав незабаром потім до

Грималова. Там переложив я послання Петра, Йоанна, Юди і Одкритте Йоанна, і післяв ті переклади Кулішеві 9-го Серпня того ж року, і він дістав їх від російської цензури.

Куліш редагував в Мотронівці те, що було переложено у Відні, але в Грималівському перекладі, не тільки не перемінив нічого, але й писав мені, що згоджуєсь на всі переміни, яких вимагати ме стан літературної мови в Галичині, та що, коли б діло дійшло до вмови з Лондонським біблійним товариством, то останню редакцію цілого Нового Завіту віддасть в мої руки. Я і зробив її потім. Гостюючи літом 1879-го року в селі Моліяно, в Італії, недалеко Венеції, в мого приятеля Івана Білозерського, зробили ми вкуші останню редакцію Нового Завіту, а потім одважив ся я видрукувати його на свій кошт у Львові.

Я робив і редакцію Кулішевого перекладу Старого Завіту 1902-го року, бо покійний друг не всьпів зредагувати його. Здається, що була в нього думка робити редакцію аж тоді, як скінчить цілий переклад.

Що до кількох церковних слів: „рече“, „глаголе“, „гласи“ і т. д., то і по моїй думці буде лучче, в новому виданню, поставити: „каже“, або „промовив“, „слова“, „голоси“. Про се писав я 1902-го року н-і Кулішеві. В 70-тьох роках робили ми тую невеличку уступку з уваги на релігійне почуття нашого народа там, де Бог говорить, знаючи, що нарід і ті церковні слова зрозуміє, кажуть же люде: зарік ся, відрік ся, вректи, наречена, пророк, то зрозуміють і „рече“. Такої норми, задля поваги слова Божого, придержувався і Шевченко, в котрого поезіях багацько церковних слів, а за Шевченком пішли Федькович і інші. Нехай критик і співредактор Л. Н. Вістника прочитає собі хоч: „Дванацять посланій Федьковича на цілу соборну Україну“ в первій книжці того журналу з р. 1904, то знайде там, окрім слів: посланіє, соборний, ще: благословеніє, глаголи, жилища, черлений і чермний, воспоють, пророчество, рече, глави, у брань гряду, грядущий, хульні начертання, время, амінь, о

Святе, да святить ся. Декотре слово ужите двічі або й тричі, а все те стоїть у 112 коротеньких віршах! Але ж дивно тай сьмішно, що Франко, критикуючи „дяківщину“, сам не може її спекатись, та „підпускає“ хлопам слова: „зачало“, „глава“, „книга Битія“. Він, знавець нашої і єврейської мови, переложив єврейське „рокія“ дяківським словом „твердь“. І що ж значить те слово? Може щось твердого або такого, що треба його утверджувати, прикріпляти, як крокви або стріху над хатою? Ні, се ні тверде ані м'яке, і не треба його утверджувати; „рокія“ значить „простір“, що Бог в сьв. Письмі назвав його „небом“. І чому ж поставив Франко те слово, критикуючи дяківщину Куліша? Те слово стоїть в перекладі Куліша і в московському перекладі, але ж се не наше і не московське, а церковне слово, тай аж тоді зрозуміле, коли прочитаєш, що се має бути „небо“.

При тій нагоді не можу промовчати і давнійшої критики перекладу „Нового Завіту“, видрукованої в „Записках“ наукового товариства ім. Шевченка, річник 1898, т. 26 ст. 15. Коли я так довго мовчав на тую шарпанину п-а Франка в науковому журналі, то була се політика того торгу, що на нього баба сердилась. Тепер же подаю тую критику тому, бо вона найкрасше доказує, яке „чисте і святе бажання пізнати правду горить в серці“ самого критика.

„Наївними до сьмішного“ — каже він, — „мусять видати ся сьогодні Кулішеві слова, що переклад сьв. Письма найважнійша справа, важнійша від усього иншого, і що тільки маючи сьв. Письмо, Українці можуть думати про якісь инші видавництва. (Де всі ті слетні критик позбирав? П.) Можемо догадувати ся, що люде такі наскрізь практичні, як брати Барвінські, силкувалися вияснити Кулішеві, що в Галичині є деякі більше наглі та пекучі потреби (Вільно було заходитись коло них п-у Франкові і всім патріотам. Ніхто не заставляв їх до перекладів сьв. Письма! П.) і що виданий Кулішем переклад для Галичан не принесе зовсім ніякого пожитку вже хоч би для того, що галицькі дяки та псалтирники

далеко легше розуміють церковний текст сьв. Письма, ніж той його переклад. Від таких аргументів Куліш закривався містичною фразою: „а хоч би мого перекладу розійшлося лише десять примірників, то все таки він своє зробить“.

Зловився бідолашний наш критик знов на сьвідомій неправді! Хто бо вже повірить йому, щоб, не то дяк і псалтирник, а навіть вчений „панотчик“ або який інтелігент скорше зрозумів церковний текст, як наш переклад Нового Завіту? Ось таке „чисте і сьвяте бажання пізнати і говорити правду“ у критика дра Франка. І такі то „наукові здобутки“ друкуються в Записках наукового товариства ім. Шевченка! *Videant consules, ne res publica aliquod detrimenti capiat!*

Тай коли ж то, і перед ким, закривався Куліш „містичною фразою“? Скільки я знаю, то деякі галицькі радикали і народовці у 80-тих роках зовсім ігнорували видання сьв. Письма, а др. Франко одважився аж по смерті Куліша шарпати його в „Записках“ наукового тов. ім. Шевченка за переклад Нового Завіту. За життя Куліша не мав він до того відваги, як і не було в него відваги, щоб за життя Драгоманова до Поляків по рабськи залицятись.

Франко пише свої здогади про якісь „аргументи“ людей „на скрізь практичних“, а потім в мить ока бере ті здогади як якийсь факт і каже, що Куліш закривався „проти аргументів“ наведеною містичною фразою. Я ніколи і ніде не читав такої „фрази“, але знаю, що Куліш часто мовляв: „Дарма, що заборонено сьв. Письмо в Росії; воно знайде собі дорогу“, або „воно зробить своє діло“, а се вже що инше, як „здогади“ Франка.

Др. Франко знавець єврейської мови і „найновіших здобутків науки“.

П. Франко пише в 6-му ч. Гр. Голосу — „Коли порівняєте початок мого перекладу з Кулішевим, а також із іншими церковними перекладами, то

побачите деякі різниці, на перший погляд невеличкі, але на правду дуже важні.“

„І так Куліш пише: „1. На початку сотворив Бог небо та землю. 2. Земля ж була пуста та спустошня і темрява лежала над безоднею; і дух Божий ширяв понад водами. 3. І рече Бог“ — і т. д. Значить, кожде зачало являєть ся окремим і в собі закінченим реченєм, і значіне їх виходить таке: в першім зачалі акт сотворення неба й землі вже довершений, а далі Бог немов подрібно викінчує те, що не було зроблено при тім першім загальнім твореню.“ — „Одначе“ — пише критик далше — „таке толковане було би зовсім хибне, йому заперечують далші рядки. Адже ж ми бачимо“ — каже — „що небо творить Бог у зачалі 6, другого дня, значить, у зачалі першім воно ще не було сотворене. Так само землю творить Бог аж третього дня (зач. 9), значить, і вона ще не була сотворена в зачалі 1.“

„Але не треба думати“, каже, „що така нїсенїтниця стоїть і в гебрєйськїм текстї, — вина за неї спадає виключно на перекладачів. У гебрєйськїм текстї, як се бачите з мойого перекладу, три перші зачала творять одно реченє; в першім зачалі кажеть ся: „Коли Бог творив“,*) чи може ще докладнїйше: „Коли Бог зачинав творити небо і землю“; рівнорядно з тим друге зачало додає: „Коли земля була пуста й порожня“**) — а властиво, як побачите зараз, коли не було землі, а на її місці було щось инше, — тоді, — докінчує реченє зач. 3 — Бог сказав те й те, то значить, тоді розпочав ся акт творення. От же творенє починаєть ся аж у зач. 3, а те, що названо в зач. 2, було перед творенєм. Так стоїть у жидівськїм текстї і так треба розуміти ті три зачала.“

*) В „свойому“ перекладї поставив п. Франко: Коли Бог „сотворив“, значить: земля таки була!

**) В перекладї п-а Франка стоїть „а (коли) земля була невидна (!) й неупорядкована“.

„Зрозумієте тепер, що при таким розуміню тих слів за-
 чало 2 набирає особливого значіння, бо воно малює нам
 стан перед сотворенєм сьвіта. Очевидно той, що
 писав се оповіданє, розумів діло так, що Бог, творячи
 сьвіт, застав уже щось готове, а з того витворив своєю
 силою те, що ми бачимо. От же що таке“ — питаєть ся
 п. Франко — „було перед сотворенєм сьвіта?“ На те
 питаннє відповідає він. „В жидівськїм текстї кажесть ся:
 „і коли земля була тогу-вабогу“ — „Греки не можучи в
 своїй мові знайти що відповіднійшого“, переложили
 „тогу-вабогу“ словами „дóратос кай катаскéуастос“. Ті
 слова переложив др. Франко, як каже дословно: земля
 „невидима й невпорядкована“, — себто, що поєдин-
 чі її частки безладно в сумісь літали серед безодні“.
 Дальше мудрує критик так: „Що сей погляд зовсім не
 передає значіння гебрєйського „тогу-вабогу“, на се вказу-
 ють зараз дальші слова того самого зачала про те, що
 „дух божий сидів на водах“, бо ж із тих слів виходить,
 що вже тоді були води, значить, мусіло бути щось таке,
 на чім опирали ся ті води, принаймні повітрі“ (!!)

Ось що подає др. Франко хлопам і руській інтелігенції
 як „найновіші здобутки науки“! Він думає, що се, Бог
 знає, яка премудрість, а я сомніваюсь, чи навіть хлоп
 анальфает схоче повірити на слово доктора, критика
 і поета, що, каже, можна воду на повітря оперти.
 Дивно мені, як така думка могла вигрітись в голові чо-
 ловіка, що скінчив гімназію. Др. Франко плете такі
 теревені, бо очевидно не знає, що тоді, як Бог сотворив
 тільки небо і землю, та ще не було ні сонця ні зьвїзд, не
 треба було „на чімсь землю оперти“, хоч би вона тоді
 ціла з води була! Куди ж їй падати і чому? Коли ж п.
 Франко того не розуміє, то нічого нам його вчити. Лучче
 покажемо руській інтелігенції, де стоять „нісенїтницї“,
 в перекладі Куліша, чи в тих кількох стрічках, якими
 починаєть ся переклад дра Франка, і в його мудрованнях.

Щоб кожний міг сам пересьвідчитись, подаємо дальше
 тільки три зачатки єврєйського тексту з перекладами
 Куліша і дра Франка.

Єврейський текст і переклад Куліша.

1. Берешіт барá ельогім ет^{а)} гашамáйм^{б)}
 У початку сотворив Бог небо
 веет^{в)} гаáрез. — 2. Вегаáрез гайтá то́гу вабо́гу^{д)}
 і землю. — Земля ж була пуста й пустошня
 ве́гоших аль-пенé^{е)} тегóм веру́ах ельогім мерахéфет
 і темрява над безоднею і дух Божий ширяв
 аль-пенé гамáйм. — 3. Вайóмер ельогім йгі ор
 понад водами. — І рече Бог: настань сьвіте!
 вайгі ор.
 І настав сьвіт.

Єврейський текст і переклад Франка.

1. Берешіт ? барá ельогім ет гашамáйм веет
 На початку, коли сотворив Бог небо і
 гаáрез. — 2. Вегаáрез гайтá то́гу вабо́гу
 землю, — а земля була невидима й неупорядкована
 ве́гоших аль-пенé тегóм веру́ах ельогім мерахéфет
 і пітьмя на морі і дух божий сидів
 аль-пенé гамáйм. — 3. Вайóмер ельогім йгі
 на водах, — тоді сказав Бог: нехай буде
 ор вайгі ор.
 сьвітло! І сталося сьвітло!

Як бачимо, нема в єврейському тексті^{**)} слова „коли“, на котрому стоїть оперте ціле мудрованне дра Франка про „стан перед сотворенем сьвіта“, а коли він ще сьміло

а) „Ет“ знак четвертої відміни слова. — б) „Гашамáйм“ небеса. —
 в) „Веет“ зложене слово „ве-ет“, „ве“ значить „і“. — д) „Вабóгу“
 і порожня. — е) „Аль-пенé“ над поверхнею. — **) Текст взятий з рабінсь-
 кого видання: „Die fünf Bücher Moses. Dr. Philippson, Dr. Landau
 und Dr. Kämpf. Berlin 1869“. Поданий єврейський виговір є іспансь-
 кий або науковий. Крім того є ще виговори: польський, німецький,
 литовський, російський і перзський.

каже, що „так стоїть в жидівському тексті“, як в його перекладі, а не так, як в перекладі Куліша, то на се ось яка моя відповідь: Др. Франко або знає єврейську мову і пише свідому неправду, або він її не знає, вірить сьліпо иншим критикам, і перекладає так, як йому треба, а не так, як стоїть в єврейському тексті, і як на инших мовах переложено.

Др. Франко сам взиває читачів, щоб вони порівнювали початок його перекладу, не тільки з Кулішевим, але й „також із иншими церковними перекладами“. Щоб ш. читачі могли сповнити тую волю критика, подаємо кілька перекладів на таких мовах, які в Галичині дехто зрозуміє.

I. Німецький переклад з єврейської мови, видання Брокгауза в Ельберфельді 1901.

1. Im Anfang schuf Gott die Himmel^{a)} und die Erde.

2. Und die Erde war wüste und leer, und Finsternis war über der^{b)} Tiefe^{c)}; und der Geist Gottes schwebte über den Wassern.

3. Und Gott sprach: Es werde Licht! und es ward Licht.

II. Жидівсько-німецький переклад з єврейської мови, зготовили рабіни Др. Філіппзон, Др. Ляндау і Др. Кемпф 1869.

1. Im Anfang schuf Gott den Himmel und die Erde.

2. Aber die Erde war wüst und wirre und Finsternis über der Fluth und der Geist Gottes webend über dem Wasser.

3. Da sprach Gott: Es werde Licht! Und es ward Licht.

^{a)} Im Hebräischen steht das Wort „Himmel“ immer in der Mehrzahl. — ^{b)} Buchstäblich: über der Fläche der. — ^{c)} Eigentlich eine rauschende, tiefe Wassermenge.

III. Церковно-славянський переклад, видання Мих. Диковського в Перемишлі 1859.

1. Въ началѣ сотвори Богъ небо и зѣмлю.
2. Земля же бѣ невидима и неустроѣна: и тьма верху бѣздно: и Духъ Божій носѣшеся верху воды.
3. И рече Богъ: да будетъ свѣтъ: и бысть свѣтъ.

IV. Московський переклад з єврейської мови, видання англійського біблійного товариства 1881.

1. Въ началѣ сотворилъ Богъ небо и землю.
2. Земля же была безвидна и пуста, и тьма надъ бездною; и духъ Божій носился надъ водою.
3. И сказалъ Богъ: да будетъ свѣтъ; и сталъ свѣтъ.

V. Чеський переклад, видання біблійного товариства 1899.

1. Na počátku stvořil Bůh nebe a zemi.
2. Země pak byla nesličná a pustá, a tmá byla nad propastí, a Duch Boží vznášel se nad vodami.
3. I řekl Bůh: Buď světlo! I bylo světlo.

VI. Польський переклад, видання англійського біблійного товариства 1899.

1. Na początku stworzył Bóg niebo i ziemię.
2. A ziemia była niekształtowa i próżna, i ciemność była nad przepaścią, a Duch Boży unaszał się nad wodami.
3. I rzekł Bóg: Niech będzie światłość; i stała się światłość.

VII. Сербський переклад Вука Ст. Караджіца, видання біблійного товариства, 1901.

1. У почетку створи Бог небо и землю.
2. А земля бјеше без обличја и пуста, и бјеше тама над безданом; и дух Божји дизаше се над водом.
3. И рече Бог: нека бу свјетлост. И би свјетлост.

VIII. Англицький переклад з єврейської мови, виданне біблійного товариства 1903.

1. In the beginning God created the heaven and the earth.

2. And the earth was waste and void; and darkness was upon the face of the deep; and the spirit of God moved upon the face of the waters.

3. And God said, Let there be light: and there was light.

IX. Французський переклад, виданне біблійного товариства 1900.

1. Dieu créa, au commencement, les cieux et la terre.

2. Et la terre était sans forme et vide et les ténèbres (étaient) sur la face de l'abîme, et l'Esprit de Dieu se mouvait sur les eaux.

3. Et Dieu dit: Que la lumière soit: et la lumière fut.

X. Італіянський переклад з єврейської мови, виданне біблійного товариства 1903.

1. Nel principio Iddio creò il cielo et la terra.

2. E la terra era una cosa deserta et vacua; e tenebre (erano) sopra la faccia del l'abisso. E lo Spirito di Dio si moveva sopra la faccia delle acque.

3. E Iddio disse: Sia la luce. Et la luce fu.

XI. Латинський переклад з єврейської мови, виданий в Липську 1873 р.

1. In principio creavit Deus coelum et terram.

2. Terra autem erat inanis et vacua et tenebrae erant super faciem abyssi: et Spiritus Dei ferebatur super aquas.

3. Dixitque Deus: Fiat lux. Et facta est lux.

XII. Грецький переклад. Vetus et novum testamentum ex antiquissimo codice vaticano edidit Angelus Maius S. R. E. Card. Romae 1857.

Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν· Ἡ δὲ γῆ ἦν ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος· καὶ σκότος ἐπάνω τῆς ἀβύσσου· καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος· καὶ εἶπεν ὁ θεὸς· γενηθήτω φῶς· καὶ ἐγένετο φῶς·

Як з усіх наведених перекладів видно, то всі вони, що до самої думки, зовсім згоджують ся з єврейським текстом, тільки, що до мови, є в них маленькі відмінні вислову. У всіх перекладах сказано в першому зачатку зовсім позитивно, що Бог „сотворив небо і землю“, значить вже було небо й земля, а не, що він тільки „починав творити“. Др. Франко пійшов за деякими французькими і німецькими критиками сьв. Письма і пхає силоміць їх думку в єврейський текст, та ще й помиляєть ся у вислові. Бо замість сказати, як того йому треба і хочеть ся: „Коли Бог творив небо і землю“, ставить він: „коли Бог сотворив небо і землю“. Се все одно для дра Франка. Він вважає себе за найбільшого знавця нашої мови, і критикує мову Куліша, то повинен би знати ріжницю між „творив“ і „сотворив“, між „сказав“ і словом „мовив“, що кілька разів в його перекладі не так, як треба, вживаєть ся.

Др. Франко каже, що Куліш „не знав порядно ані грецької ані латинської мови“, „так і видно“, каже, „що чоловік сам не знає, що він пише“. — Ну, побачимо, чи сам критик знає, що в його „Поемі“ написано.

Щоб почванитись перед читачами „Громадського Голосу“ своїм знанням грецької мови, наводить він три слова: „дóратос кай катаσκεύαστος“, і перекладає, як каже, „дословно“. Що ж значать ті слова? „Дóратос“ є друга відміна слова „дорі“, і значить „дерево“ або „деревляна списа“, а „катаσκεύαστος“ значить „зладжений“, „упораний“ або „оброблений“, от же зовсім що иншого як єврейські слова „тогу вабогу“, і як Франків переклад „невидима і неупорядкована“. Тая плутанина вийшла з того, що оба слова невірні наведені, бо в грецькому тексті стоять слова „абóратос“ і „аκaтaσκεβaστος“.

Перше слово значить „невидний“ а друге „незладжений“, „неупораний“, „необроблений“. Отже п. Франко не

переложив „дословно“ те, що наводить, а пішов за церковним перекладом, і не цураючись „дяківщини“, лишив слово „невидима“ а слово „неустроена“ переложив „невпорядкована“. Може ту й складач поперекручував,*) але, як би др. Франко знав „порядно“ грецьку мову, то при коректі, або й опісля, певно запримітив би такі каліцтва мови, і поправив би, щоб не вийшла така нісенітниця.

Але ж і грецький переклад „а́братос кай акатаскѣвастос“ не передає докладно єврейських слів „тогу вабогу“, як се доказують інші переклади, а між ними і наведені переклади біблійного товариства, бо в них сказано, що земля була: „wüste und leer, безвидна (без виду) и пуста, nieksztaltowna i próżna, neslična a pusta, без обличчя и пуста, waste and void, sans forme et vide, deserta et vacua, inanis et vacua“.

Коли розважимо, що біблійне товариство за 100 років свого існування видало досі до 320 мільйонів копій на переклади і розширювання св. Письма, та що над тими перекладами працювали і, найбільші знавці єврейської мови, не такі, як др. Франко то не будемо сумніватись, чи розуміти нам „тогу вабогу“ так, як стоїть в грецькому перекладі, після котрого певно і в церковному поставлено „невидима и неустроена“, чи так, як переложено в англійських або німецьких та інших виданнях біблійного товариства, дарма, що деякі рабіни не знають, як докладно переложити „тогу вабогу“ а сам Франко каже, що „ліпше було би“ лишити ті слова без перекладу.

Що до єврейського світогляду, то годить ся тут ще зазначити, що в ньому представлено монотеїстичне розуміння сотворення світа. Тут свідомо піднесений протест проти того, як люде старого орієнту розуміли постання світа. Коли вавилонсько-ассирійський світогляд вчив, що світ був Мардуком тільки упорядкований, то перша книга Мойсея вчить, що світ був з нічого сотворений. Не всесвітній будівничий, що

*) В книжочці „Поема про сотворення світа“, що вийшла 4 місяців пізніше, поправлено оба ті слова.

„застав“ готові матеріали для будови вселенної „вितворив“ з них „своєю силою те, що бачимо“, а абсолютний Творець сотворив цілу вселенну з нічого! Ось що проповідує єврейська Біблія, і той жидівський світогляд стоїть незрівнано висше від вавилонсько-ассирійського світогляду, що др. Франко пхає його в переклад Біблії, покликуючись без всякої підстави на „новочасну науку“ про наймолодшого бога Мардука.

Шкода мені часу на дальше порпаннє у „здобутках“ фантазії п-а Франка, бо жаль вже й того часу, що мусів його віддати, щоб хоч трохи показати шиворіт і виворіт його „критики“. Мусів я відложити наукову працю на бік, і пожертвувати мій предорогий час, щоб сповнити обовязок, до якого почуваюсь вже задля памяти покійного друга, котру Франко безустанно шарпає, а потім ще й тому, щоб моя мовчанка не здавалась кому як оправданне всього того, що автор „Поеми“ понаписував. В него є, як він сам каже, „свирблячка до писання“, лучче сказавши, горячкова критикоманія, що вкупі з зарозуміlostю не давала і не дає йому ні часу ні спокою до основної праці на якій небудь царині позитивних наук. Він вже замолоду, ледве посмакувавши трохи лясальщини та марксівщини, і не здобувши основного знання хоч би в одній якій позитивній науці, хопив ся горячково до критики цілого ладу світа. Він, як бачимо, і тепер не дає собі хоч стілько попусту і часу, щоб над тим добре подумати, про що пише. В него виробилась певна проворність письмацького пера, але, як самоучкові і без основного наукового виховання, та ще подразненому суспільними і політичними галицькими відносинами, недостає йому до писання одного, і то найважнішого: безвімінкової пошані і любови до правди. От тому то й виходить ціла його критика така невірна.

Чоловік правдивої науки любить більше правду як свої, нічим не доказані, упередження. Він не боїться світла, що його розсвітив другий чоловік науки. Він із щирого серця клониться перед поступом і реформаторською працею на всіх царинах людського знання. Він

працює тихо і не галасує. Він не критикує того, чого сам добре не розуміє. Правда для него *summa lex*!

Не так робить др. Франко. Він любить, не тиху наукову працю, а голосну критику чужої праці. Він критикує всіх, в ім'я наук, яких, як ми бачили, сам добре не знає; він гулікає на тих, що коло тихої праці понагинались: не так, каже, тай не так, ви сякі і такі.

Він касує Куліша і пише свідому неправду, що руські дяки скорше зрозуміють церковний як наш переклад св. Письма. Він касує й свого учителя Драгоманова, називає його „гебридом“, і не бачить, що відрізує тую гіляку, на якій сам сидить. Він кидається на честь свого давнього друга, недужого Павлика, і справляє йому ювілейну паннахиду. Він шарпає і патріотичних людей, як руські Бояне, що, як любі діти до батька, прийшли віддати честь ювілятові Лисенкові, і кричить до них: *Tempo, tempo!* Який знавець такту і гармонії, не тільки музики, але й — людського серця!

В часі якогось перевороту свого духового тогу-вабогу сповідається п. Франко перед Поляками, що не любить, каже, Русинів і не любить Русі. Він виносить ся понад всіх людей і знає на світі тільки „пару“ інтелігентних Русинів „*czystych i godnych wszelkiego szacunku*“. Він не любить і „*Rusí jako rasy*“. Для него, того великого світового „бувальця“, Русь як „географічне поняття“ не є достойна його любви! Бідолашний Франко забув, що для Русинів Україна також „*Vaterland über Alles*“, та що про „географічне поняття“ України і польські писателі з одушевленням писали! Він не любить навіть будуччини Русі, „*której*“ — каже — „*nie znam, dla której przyszłości żadnych nie widzę podwalin*“!

Той потомок німецького емігранта не любить руської раси, але каже любить „хлопів“. Так, він любить їх, але по свому: з „песячого обов'язку“, і бере під ноги їх святищі, їх почуття релігійне.

Що за криводушіє і хула те мудровання дра Франка, от-тая його любов і „новочасна наука“! Чи так любив свою Україну великомученик Шевченко?

Нема на світі України,
 Немає другого Дніпра!
 А ви претеся на чужину
 Шукати доброго добра,
 Добра свіятого волі, волі,
 Братерства братнього... Найшли,
 Несли, несли з чужого поля
 І в Україну принесли
 Великих слів велику силу,
 Та й більш нічого... Кричите,
 Що Бог создав вас не на те,
 Щоб ви неправді поклонялись...
 А хилитесь, як і хилились.

Пишучи ті слова в дружньому посланню до „мертвих і живих, і ненароджених земляків, в Україні і не в Україні сущих“, геній наче бачив своїм віщим духом такого поступовця і радикала як др. Франко, якому не соромно писати, що для него Русь-Україна навіть як „географічне поняття“ nihil!

Той поступовець знає певно дуже добре і „Заповіт“ Шевченка:

Як умру, то поховайте
 Мене на могилі,
 Серед степу широкого
 На Вкраїні милій:
 Щоб лани широкополі
 І Дніпро і кручі
 Були видні, було чути,
 Як реве ревучий!
 Як понесе з України
 У синєє море
 Кров ворожу, — от-тоді я
 І лани і гори —
 Все покину і долину
 До самого Бога
 Молити ся; — а до того
 Я не знаю Бога.

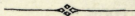
От же так гарячо і щиро любив Шевченко свою Україну і заповідав і нам її любити, що і Бога не хотів знати, поки він справедливий не покарає катів, що катують його „милу Україну“. І певно, що Шевченко вірив в тую Божу справедливість і в красшу будучину українського народу, бо в „Сні“ каже він до України:

Прощай же ти, моя нене,
Удово — небога!
Годуй діток, жива правда
У Господа Бога!

Франко кривить душею і перед Поляками. Він увіряє їх, що любить правдиву шляхту „*elite narodu polskiego*“, а незабаром потім лає такого велетня духового, як Міцькевич!

Сповідуючись перед Поляками у своїх „гріхах“ проти Русі, він ще й рекомендує себе віщуючи, що, дістануться йому за ті гріхи стусани (*cięgi*), але, каже, „*tęgo, com powiedział — nie cofnę*“ і кінчить, ще й кепкуючи, руською пословицею: Добре моїй жінці, най мене бють.

На те скажу: Не треба бити п-а Франка; за „патологічні прикмети письменського ремесла“ не бють! „*Man muß die Handlungen der Menschen weder beklagen, noch belachen, sondern begreifen*“ сказав Спіноза. І ми хочемо тільки пізнати і зрозуміти „патологічні прикмети“ дра Франка, щоб знали, як до него і до його критики стосуватись. Се й головна ціль моєї відповіді на його „критику“ і шарпанину.

Свѣте Письмо

переложене мовою русько-українською можна дістати у Львові в книгарні наук. тов. ім. Шевченка, при ул. театральній ч. 1. Можна також замовляти книжки через кожну книгарню або навропростець у складах брит. і загр. біблійного товариства:

у Відні, I. Elisabethstraße Nr. 6,
в Празі, Franzensquai Nr. 6,
в Будапешті, Deakplatz Nr. 4,
в Букарешті, Stradela Sta Spiridon 4.

Ціна.

Свѣ. Письмо ст. і нов. завіту, переклад Куліша
Левицького і Дра Пулюя, в полотняній оправі 2 к 60 с
в шкіряній оправі . 4 „ — „
Новий Завіт, переклад Куліша і Дра Пулюя,
в полотняній оправі — „ 60 „
Псалтир, переклад Дра Пулюя оправлений . . — „ 10 „

Британське і заграничне біблійне товариство założено 1804. р. а його ціль є розширювати слово Боже на всіх мовах. Досі видало товариство за переклади, друк і розширюванне свѣ. Письма на більше як 400 мовах і наріччях 320,000.000 корон. За рік 1903 розійшлося в Австрії-Угорщині, Румунії і Сербії 208.835 екз. свѣ. Письма.

Нові і перемінні зьвізди

можна дістати у Львові в книгарні наук. тов. ім. Шевченка і в складі товариства Просьвіти, Ринок 10, у Відні: в книгарні L. Rosner, I. Franzensring. Ціна книжочки 1 к. 40 с., на тоньшому папері 1 к. 20 с.
